

В. М. БУРДІН

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ
В СТАНІ СИЛЬНОГО
ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ**

Володимир Бурдін

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ
В СТАНІ СИЛЬНОГО
ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ**

Монографія

ПАІС
Видавництво Львів

2006

ББК Х9 (4Ук) 308.03

Б-912

УДК 343'223'234 (477)

Рецензенти:

В. О. Навроцький – д-р юрид. наук, проф.
(Львівський юридичний інститут МВС України);

О. К. Марін – канд. юрид. наук, доцент
(Львівський юридичний інститут МВС України)

Бурдін В.

Б-912 Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: Монографія. – Львів: ПАІС, 2006. – 200 с.

ISBN 966-7651-39-8

У монографії обґрунтовано необхідність диференціації кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, проаналізовано визначення емоційних станів, що охоплюються поняттям „стан сильного душевного хвилювання”, подано обставини, що можуть обумовлювати стан сильного душевного хвилювання, охочлено комплекс питань, що стосуються кримінальної відповідальності за такі злочини.

Для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів, науковців, працівників правоохоронних та судових органів.

ББК Х9 (4Ук) 308.03

ISBN 966-7651-39-8

© В. Бурдін, 2006

© ПАІС, 2006

ПЕРЕДМОВА

У вітчизняному кримінальному праві протягом тривалого часу законодавець надає різне кримінально-правове значення емоційним станам особи, які впливають на її здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Це кримінально-правове значення здебільшого проявляється в тому, що емоційні стани, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, враховуються як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність особи і на рівні її диференціації, і на рівні її індивідуалізації. В *КК України 2001 р.* для позначення окремих із таких станів використано поняття “стан сильного душевного хвилювання”. Про стан сильного душевного хвилювання вказано в ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39, п. 7 ст. 66, ст. 116, ст. 123 *КК України*.

Незважаючи на те, що вказане поняття застосовують у кримінальному законодавстві вже понад сто років, з'ясування його психологічного змісту, а також дослідження обставин, за яких емоційні стани, що позначаються цим поняттям, мають кримінально-правове значення, були і є предметом наукових дискусій. Проблеми кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, стали предметом досліджень М. І. Дубініної, Т. Приходька, О. М. Попова, Б. В. Сідорова, О. Д. Сітковської, В. В. Сташиса, В. М. Ткаченко, Т. Ткаченка, Т. Г. Шавгулідзе, С. Шишкова та інших науковців. Протягом останніх років ці питання детально розглядалися в кандидатських дисертаціях А. В. Байлова, Л. А. Остапенко. Проте, незважаючи на достатнє приділення уваги науковців згаданій проблематиці, багато питань вказаної теми і надалі не мають свого однозначного вирішення. До таких питань можна віднести:

- які саме емоційні стани охоплюються поняттям “стан сильного душевного хвилювання”?

▪ чи правильно вважає законодавець, що стан сильного душевного хвилювання як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони окремих складів злочинів, має кримінально-правове значення лише в тих випадках, коли він обумовлений поведінкою потерпілого, конкретні форми якої в казуальному порядку вказує сам законодавець?

▪ що саме треба розуміти під "протизаконним насильством", "тяжкою образою", "систематичним знущанням" як обставинами, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання?

▪ чи є злочином заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, спровокованого протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, про яку вказує законодавець, іншої шкоди, крім умисного тяжкого тілесного ушкодження та вбивства?

▪ яке співвідношення понять "стан сильного душевного хвилювання" та "обмежена осудність"?

▪ чи впливає на кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання те, що винний перебував у стані сп'яніння на момент виникнення такого стану?

Ці та деякі інші питання стали предметом і нашого дослідження. В пропонуваній монографії ми спробували узагальнити погляди, які є актуальними, та запропонувати власне вирішення цих питань.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

1.1. Вирішення питання

про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, в історії вітчизняного кримінального законодавства

Законодавець у різні часи неоднаково враховував у кримінальному законодавстві певні емоційні стани, які тією чи іншою мірою впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними під час вчинення суспільно небезпечного діяння. При цьому використовувалася і різна термінологія для позначення таких емоційних станів. Ще у *Військовому статуті* Петра I в статті 152 вказувалося на особливий психічний стан людини, який пом'якшував відповідальність винного: "ежели кто другого не одумавшись в сердцах или опамятовась бранными словами выбранит - за это прощение просить перед ним." В інших випадках, за відсутності такого психічного стану, цей злочин тягнув за собою піврічне ув'язнення¹. В *Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р.* у ст. 1455 було зазначено, що підлягає відповідальності той, хто вчинить вбивство, хоч і без заздалегідь обдуманого наміру чи умислу, в стані запальності чи роздратуванні, але не випадково, а усвідомлюючи, що посягає на життя іншого. Отже, роздратування та запальність визнавалися обставинами, які певною мірою зменшують вину, становлять елемент, який перебуває в самому злочинцеві, в його волі. Тому, за загальним правилом, не мало значення, чи шкода в такому стані була заподіяна тому, хто викликав такий стан, чи стороннім особам, поведінка яких не була причиною виникнення такого стану. При цьому не мало зна-

---

¹ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. - М.: Юрид. л-ра, 1986. - Т. 4. - С. 322, 354-355.

чення також і те, якими саме обставинами був обумовлений такий стан: чи то була правомірна, чи протиправна поведінка потерпілої або іншої особи, або ж обставини, які не залежать від волі людини. Дослідження цього питання не мало жодного кримінально-правового значення для притягнення винного до кримінальної відповідальності за вказаний злочин.

Натомість окремі вчені того часу вважали такі положення законодавства недосконалими. Так, А. Лохвицький вказував на неправильність ст. 1455 *Уложення*, оскільки, на його думку, емоційний стан, про який ішлося у вказаній статті, повинен мати кримінально-правове значення обставини, яка зменшує суспільну небезпеку вбивства, лише в тих випадках, коли він був обумовлений неправомірною поведінкою потерпілої особи. Таку пропозицію він обґрунтовував тим, що в ст. 140 *Уложення* серед обставин, що пом'якшували відповідальність, у випадку вчинення будь-якого злочину, було передбачено такий самий емоційний стан, але коли він був обумовлений неправомірною поведінкою потерпілого – “обидами и притеснениями”².

Щоправда, така ситуація існувала в кримінальному законодавстві до внесення змін в *Уложення* законом від 1871 року. Після цих змін згадана стаття була викладена у новій редакції. Було вказано, що стан “роздратування” чи “запальності” як обов’язкова ознака складу вбивства повинен бути обумовлений насильницькими діями чи тяжкою образою з боку вбитого”³. Тільки в такому випадку емоційний стан мав значення обставини, що впливала на винність особи, зменшуючи суспільну небезпеку вчиненого злочину загалом. Такими змінами була пом’якшена санкція згаданої статті. Так, якщо раніше за вказаний

---

² Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. – СПб.: 1867. – С. 497; Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1988. – Т. 6. – С. 201.

³ Таганцев Н. С. О преступлениях против жизни по русскому уголовному праву. – СПб., 1873. – Т. 1. – С. 297, 314.

вид вбивства в стані “запальності” чи “роздратування” могло бути призначене покарання у вигляді каторги терміном від 10 до 12 років, то цим законом термін каторги було зменшено і встановлено на рівні від 4 до 12 років.

Щоправда, М. С. Таганцев критикував і ці зміни, внесені законом від 1871 року, адже в них ішлося про те, що образа чи насильство повинні стосуватися безпосередньо винної особи. Вважалося, що такий емоційний стан не мав кримінально-правового значення в тих випадках, коли він був обумовлений образою чи насильством, яке було спрямоване проти близьких для винного осіб. На думку М. С. Таганцева, таке обмеження кола адресатів було абсолютно невиправданим, адже вказаний емоційний стан міг виникнути у винного і в тих випадках, коли протиправні діяння потерпілого були спрямовані проти його близьких родичів⁴.

У *Статуті про покарання, які застосовуються мировими суддями, 1864 року* не містилося окремої статті, яка би передбачала склад злочину з вказівкою на таку ознаку як емоційний стан винного, як це було в *Уложенні 1845 р.* Отже, на відміну від *Уложення*, в *Статуті* не проводилося диференціації кримінальної відповідальності залежно від емоційного стану винної особи під час вчинення злочину. Проте в п. 2 ст. 13 *Статуту* серед обставин, що пом'якшували кримінальну відповідальність у межах її індивідуалізації, вказувалося на “сильне роздратування, яке сталося не з вини самого підсудного”⁵. Отже, вказаний емоційний стан винного був обставиною, що пом'якшувала кримінальну відповідальність, у випадку вчинення в такому стані будь-якого злочину і при цьому не мало значення, якими саме

---

⁴ Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть Особенная. – СПб., 1894. – С. 115.

⁵ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1991. – Т. 8. – С. 396.

обставинами він був обумовлений, головним було те, щоб він не виник із вини самого підсудного.

Отже, спершу в кримінальному законодавстві законодавець надавав певним емоційним станам значення обставини, яка пом'якшувала кримінальну відповідальність винного і на рівні її індивідуалізації, і на рівні її диференціації, здебільшого, незалежно від того, чим був обумовлений такий стан. І лише в окремих випадках законодавець вказував на обставини, якими повинен обумовлюватися такий стан для того, щоб він мав кримінально-правове значення. Так, у ст. 140 *Уложення 1845 р.* стан роздратування мав значення обставини, що пом'якшувала кримінальну відповідальність винного, лише в тих випадках, коли він виник внаслідок "обид и притеснений" з боку потерпілого. Після змін, внесених в *Уложення* законом від 1871 року, стан роздратування чи запальності як обов'язкова ознака складу умисного вбивства також мав кримінально-правове значення лише тоді, коли був обумовлений насильницькими діями чи тяжкою образою з боку вбитого. У *Статуті про покарання, які застосовуються мировими суддями, 1864 року* було єдине застереження про те, що такий емоційний стан має значення обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, тільки тоді, якщо він виник "не з вини підсудного". Однак згодом ситуація змінилася. Такому стану надавалося значення обставини, що пом'якшувала кримінальну відповідальність винного, лише в тих випадках, коли його виникнення було обумовлено протиправною чи аморальною поведінкою самого потерпілого, про конкретні форми прояву якої вказував сам законодавець. Треба наголосити і на тому, що законодавець використовував вказівку на емоційний стан особи, який зменшував її можливість усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, для диференціації кримінальної відповідальності лише у випадках вчинення вбивства. Для всіх інших злочинів це могло мати значення

обставини, яка пом'якшувала кримінальну відповідальність винного, лише при її індивідуалізації.

Уголовне уложення 1903 р. більш диференційовано підходило до вирішення питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані, який впливав на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. В Уложенні 1903 р. містилося одночасно дві норми, які передбачали кримінальну відповідальність за вбивство в стані сильного душевного хвилювання. Так, у ч. 1 ст. 458 йшлося про вбивство в стані сильного душевного хвилювання незалежно від того, чим був обумовлений такий стан, а в ч. 2 ст. 458 зазначалося про вбивство в стані сильного душевного хвилювання, коли останній був викликаний протизаконним насильством чи тяжкою образою з боку потерпілого. Крім того, саме в Уложенні законодавець почав використовувати "стан сильного душевного хвилювання" як ознаку не тільки окремого складу вбивства, але й при конструюванні окремих складів злочинів, що пов'язані із заподіянням тілесних ушкоджень. Так, у ч. 1 ст. 470 Уложення було передбачено три різні кримінально-правові норми, що передбачали склади злочинів, пов'язані із заподіянням у стані сильного душевного хвилювання особливо тяжкого, тяжкого та легкого тілесного ушкодження. При цьому в ч. 1 ст. 470 законодавець не вказував, якими саме обставинами має бути обумовлений такий стан. У ч. 2 ст. 470 також було окремо передбачено кримінальну відповідальність за заподіяння в такому стані особливо тяжкого, тяжкого та легкого тілесного ушкодження, але коли такий стан був обумовлений протизаконним насильством чи тяжкою образою з боку потерпілого⁶. Зрозуміло, що покарання за злочини, вчинені в такому стані, коли він був обумовлений протиправною поведінкою потерпілого, були більш м'які, ніж у тих

---

⁶ Уголовное уложение 1903 года // Приложение к Собр. Узак. и расп. Правительства за 1903 год. - № 38. - Отд. 1. - Ст. 416.

випадках, коли виникнення такого стану законодавець не пов'язував із поведінкою потерпілого.

Саме в *Уголовному уложенні 1903 р.* вперше для позначення певних емоційних станів, які впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, законодавець використав термін "стан сильного душевного хвилювання". Відтоді цей термін міцно тримається в кримінальному законодавстві, незважаючи на те, що в літературі давно вже наголошується про необхідність його заміни на більш сучасний, із психологічного погляду, термін. Безперечно, позитивним моментом *Уголовного уложення 1903 р.* було те, що законодавець враховував стан сильного душевного хвилювання при диференціації кримінальної відповідальності за вбивство та тілесні ушкодження у всіх випадках незалежно від того, якими обставинами він був викликаний. Проте обставини, які обумовлювали виникнення такого стану, також бралися до уваги законодавцем при диференціації відповідальності. Якщо такий стан був обумовлений протизаконним насильством чи тяжкою образою самого потерпілого, покарання за вказані злочини було передбачене значно менше, ніж у тих випадках, коли вони були вчинені в стані сильного душевного хвилювання, який виник з інших причин.

Післяреволюційне кримінальне законодавство також не залишало поза увагою емоційні стани, які впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. При цьому в окремих випадках для позначення цих станів законодавець продовжував використовувати стару термінологію ще *Уложення 1845 р.* Зокрема, у п. "і" ст. 25 КК УРСР 1922 р. серед обставин, які повинні були враховуватися судом при призначенні покарання, вказувалося на "стан запальності". При цьому не вказувалося, якими саме обставинами мав бути обумовлений такий стан. Законодавець продовжував диференціювати кримінальну відповідальність у випадку вчинення вбивства та тілес-

них ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання. Зокрема, у ст. 144 та ст. 151 КК УРСР 1922 р. було встановлено кримінальну відповідальність відповідно за умисне вбивство та умисне тяжке чи менш тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, якщо такий стан був викликаний протизаконним насильством чи тяжкою образою з боку потерпілого⁷. Треба зазначити, що в Уложенні 1903 р. умисне заподіяння в стані сильного душевного хвилювання будь-якого тілесного ушкодження, зокрема і легкого, визнавалося злочином. До того ж, незалежно від того, якими саме обставинами був обумовлений такий стан. Проте вже в КК УРСР 1922 р. законодавець не передбачав окремого складу злочину про умисне заподіяння в стані сильного душевного хвилювання легкого тілесного ушкодження. Відтоді й ведеться дискусія про те, чи є злочином заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, що обумовлений протизаконним насильством чи тяжкою образою, легкого (а відповідно до КК України 2001 р. і середньої тяжкості) тілесного ушкодження.

Основні начала кримінального законодавства СРСР та Союзних Республік 1924 р. частково відійшли від старої термінології при позначенні емоційного стану, який враховувався як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність. Так, у п. "е" ст. 32² Основних начал 1924 р. вказувалося, що більш м'який захід соціального захисту міг бути застосований у тих випадках, коли злочин було вчинено під впливом сильного душевного хвилювання⁸. При цьому знову ж таки не мало значення, якими саме обставинами був обумовлений такий стан. У п. "д" ст. 44 КК УРСР 1927 р., так само, як і в Основних началах 1924 р., вказувалося, що більш м'який захід соціального захисту міг бути

---

⁷ Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917-1925 гг.: В 2 т. - Киев: РНО при МООП УССР, 1966. - Т. 1. - С. 455, 480-481.

⁸ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1925 гг./Под ред. И. Т. Голякова. - М.: Госюриздат, 1953. - С. 205.

застосований у тих випадках, коли злочин було вчинено під впливом сильного душевного хвилювання, незалежно від причин виникнення такого стану. У ст. 140 та ст. 148 КК УРСР 1927 р. законодавець, як і в КК УРСР 1922 р., встановлював кримінальну відповідальність відповідно за умисне вбивство та умисне тяжке чи менш тяжке тілесне ушкодження, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, що був викликаний протизаконним насильством або тяжкою образою з боку потерпілої особи⁹. *Основи кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних Республік 1958 р.* звужували можливість визнання стану сильного душевного хвилювання як обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, у порівнянні з КК УРСР 1922, 1927 рр. та *Основами началами 1924 р.* Зокрема, у п. 4 ст. 33 *Основ 1958 р.* серед обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, вказувалося на вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, якщо такий стан був викликаний неправомірними діями потерпілого¹⁰.

Прийнятий відповідно до *Основ 1958 р.* КК УРСР 1960 р. у п. 4 ст. 40 відносив до обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, стан великого душевного хвилювання, що був викликаний неправомірними діями потерпілого. У ст. 95 та ст. 103 КК УРСР 1960 р. відповідно було передбачено кримінальну відповідальність за умисне вбивство, а також умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, заподіяні в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого. Незрозуміло, чим була обумовлена необхідність

---

⁹ Уголовный кодекс советских республик. Текст и практический комментарий/Под ред. С. Канарского. Изд. 3-е. - Харьков: Государственное изд-во Украины, 1928. - 588 с.

¹⁰ Основы уголовного законодательства Союза ССР и Союзных Республик. - М.: Госюриздат, 1960. - 27 с.

доповнення терміна "стан сильного душевного хвилювання" вказівкою на раптовість його виникнення? При цьому вказівка на раптовість виникнення стосувалася лише стану сильного душевного хвилювання як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених у ст. 95 та ст. 103 КК УРСР 1960 р. Щодо стану великого душевного хвилювання як обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, то законодавець не вказував на раптовість його виникнення. Наявність вказівки на раптовість виникнення стану сильного душевного хвилювання в статтях *Особливої частини КК*, на думку окремих вчених, свідчить про те, що серед обставин, які пом'якшують кримінальну відповідальність, законодавець має на увазі інший за обсягом стан сильного душевного хвилювання, ніж стан, про який ідеться в статтях *Особливої частини*¹¹. Про те, наскільки правильною є така думка, мова піде далі.

У чинному КК України 2001 р. серед обставин, що пом'якшують покарання, в п. 7 ст. 66 вказано на вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого. Отже, порівняно з КК 1960 р., в КК України 2001 р. розширено перелік обставин, які можуть обумовити стан сильного душевного хвилювання для того, щоб він міг бути врахований як обставина, що пом'якшує покарання, через вказівку на аморальні дії потерпілого. Вказівка на раптовість виникнення такого стану знову збережена лише в

---

¹¹ Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. - Автореф. диссерт... к. ю. н. - М., 1971. - С. 7-8; Кругликов Л. Совершение преступления под влиянием сильного душевного волнения // Советская юстиция. - 1983. - № 14. - С. 22; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. - С. 41; Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. - СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. - С. 170, 181.

тих випадках, коли він використовується як ознака окремих складів злочинів. У чинному *КК України* законодавець продовжує використовувати стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув, як обов'язкову ознаку складу умисного вбивства (ст. 116) та умисного тяжкого тілесного ушкодження (ст. 123). На сьогодні, на відміну від попередніх *КК 1922, 1927, 1960 pp.*, не передбачено окремого складу злочину про умисне заподіяння в такому стані тілесного ушкодження середньої тяжкості. Однак питання про те, чи такі діяння визнаються злочином, як і заподіяння в такому стані легкого тілесного ушкодження, і далі є спірним. Серед обставин, що можуть обумовити виникнення такого стану, в ст. 123 *КК України* вказано на протизаконне насильство чи тяжку образу з боку потерпілого. Якщо в попередніх кримінальних кодексах законодавець вказував на однакові обставини, що можуть обумовити виникнення такого стану у вказаних складах злочинів, то в ст. 116 *КК України* перелік цих обставин ширший. Так, у ст. 116 *КК України* додатково, в порівнянні зі ст. 123 *КК України*, вказано на систематичне знущання з боку потерпілого.

Проведений аналіз розвитку законодавчих положень про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, дозволив зробити такі висновки:

- по-перше, законодавець давно зауважив вплив різних емоційних станів на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. В зв'язку з цим у різні часи законодавець намагався враховувати емоційні стани, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, надавати їм кримінально-правового значення. Їх враховували як ознаку окремих складів злочинів, переважно вбивств та тілесних ушкоджень, а також при індивідуалізації кримінальної відповідальності у вчиненні будь-яких злочинів як обставина, що її пом'якшує;

- по-друге, для позначення таких емоційних станів у кримінальному законодавстві використовували різну термінологію.

Спершу це були побутові терміни – “стан роздратування та запальності”, згодом із розвитком психології в законодавстві почали використовувати спеціальну термінологію – “стан сильного душевного хвилювання”. Проте в аспекті досліджуваної проблеми треба зазначити, що такий процес розвитку термінології, зупинився ще на початку ХХ сторіччя. Використання в *Уголовному уложенні 1903 р.* терміна “стан сильного душевного хвилювання” відповідало тогочасним досягненням психології. Проте на сьогодні психологічній науці він незрозумілий, що обумовлює неоднозначні твердження про його кримінально-правову природу. Очевидно, що така ситуація є ненормальною. Законодавець не може використовувати для позначення певних емоційних станів у кримінальному законі терміни, які не використовуються в психологічній науці. Адже в тих випадках, коли виникне проблема наявності чи відсутності певного емоційного стану, що позначається в законодавстві таким терміном, і виникне потреба застосування при цьому спеціальних знань, психологи не зможуть дати висновок із застосуванням законодавчого терміна¹². Очевидно, що, надаючи певним емоційним станам кримінально-правового значення, законодавець повинен використовувати для позначення таких станів загальноприйняту в психологічній науці термінологію. Це в свою чергу дасть можливість використовувати спеціальні знання для подання висновків про наявність чи відсутність певних емоційних станів;

---

¹² В п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи” вказано, що для з’ясування питання про те, чи вчинено особою діяння в стані сильного душевного хвилювання, суди мають призначати психолого-психіатричну експертизу. Водночас, нам видається, що експерти навряд чи зможуть дати відповідь на таке запитання, оскільки ні в психології, ні в психіатрії поняття “стан сильного душевного хвилювання” не використовують для позначення психічних станів особи.

▪ по-третє, у різні періоди по-різному вирішувалося питання про те, в яких випадках емоційні стани, що зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, повинні мати кримінально-правове значення. Спершу їм надавалося значення обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність, здебільшого, незалежно від причин виникнення такого стану. Проте згодом законодавець намагався обмежити кримінально-правове значення таких станів випадками, коли вони обумовлюються протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого. При цьому, вказуючи на певні емоційні стани в окремих складах злочинів, законодавець в казуальному порядку вказує й на обставини, що можуть обумовити виникнення такого стану, для того, щоб він мав кримінально-правове значення. При вказівці на такі стани серед обставин, що пом'якшують покарання на рівні індивідуалізації, для позначення обставин, що можуть обумовити виникнення таких станів, як правило, вказувалося на протиправні чи аморальні дії потерпілого;

▪ по-четверте, треба визнати, що найбільш диференційовано підходили до вирішення питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, в Уголовному уложенні 1903 р. Адже тільки в Уложенні 1903 р. такий стан мав значення обов'язкової ознаки окремих складів злочинів і в тих випадках, коли він обумовлювався протизаконним насильством чи тяжкою образою з боку потерпілого, і в тих випадках, коли він виник із причин, незалежних від потерпілого.

1.2. Іноземний досвід розв'язання питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання

Законодавці окремих держав також надають кримінально-правове значення емоційним станам, які позбавляють особу

можливості в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними під час вчинення суспільно небезпечного діяння. Натомість по-різному вирішується питання про застосування термінології для позначення вказаних станів, а також про випадки, коли таким емоційним станам надається кримінально-правове значення.

Передусім треба зазначити, що в п. 7 ст. 66, ст. 116 та ст. 123 КК України для позначення емоційних станів, які зменшують можливість особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, використовується термін "стан сильного душевного хвилювання", який, як вже було зазначено вище, був уведений у законодавство, починаючи з *Уголовного уложення 1903 р.* І незважаючи на досить обґрунтовані пропозиції щодо його заміни на більш сучасний, з психологічного погляду, термін, він міцно тримається в кримінальному законодавстві України вже понад сто років. Водночас така спадковість та усталеність терміна "стан сильного душевного хвилювання" простежується і в кримінальному законодавстві окремих іноземних країн.

Зокрема, у ст.ст. 120, 127 КК *Латвійської Республіки*, ст.ст. 103, 109 КК *Естонської Республіки*, ст.ст. 105, 114 КК *Республіки Вірменії*, ст.ст. 111, 121 КК *Грузії*, ст.ст. 107, 113 КК *Російської Федерації* вказано на таку ознаку суб'єктивної сторони складів злочину як стан сильного душевного хвилювання. В ст.ст. 118, 132 КК *Республіки Болгарія* вказано на таку ознаку складу злочину як сильне хвилювання. Серед обставин, які пом'якшують кримінальну відповідальність, у п. 4 ст. 37 КК *Естонської Республіки*, п. 5 ст. 54 КК *Киргизької Республіки* також згадано про стан сильного душевного хвилювання.

Треба зазначити, що окремі законодавці роблять спроби ввести в кримінальне законодавство більш сучасний, з психологічного погляду, термін для позначення вказаних станів – афект. Так, у ст.ст. 141, 150 КК *Республіки Білорусь*, ст.ст. 98, 108 КК *Республіки Казахстан*, ст.ст. 122, 129 КК *Республіки Азербайджан*,

ст.ст. 107, 113 КК Російської Федерації, ст. 98 КК Киргизької Республіки використано термін "афект". Проте у вказаних кримінальних кодексах поряд із терміном "афект" і далі використовують термін "стан сильного душевного хвилювання". При цьому одночасне використання цих термінів у кримінальному законі дозволяє зробити неоднозначні висновки щодо співвідношення понять, що позначаються цими термінами.

Так, у назвах ст.ст. 141, 150 КК Республіки Білорусь вказано лише на стан афекту, проте у змісті вказаних статей цей термін не використано, а йдеться про стан сильного душевного хвилювання. В ст.ст. 107, 113 КК Російської Федерації, ст.ст. 98, 108 КК Республіки Казахстан у назві також вказано лише на стан афекту, проте у самому тексті статті знову ж таки йдеться про стан сильного душевного хвилювання, але в дужках згадано про афект. У назвах ст.ст. 122, 129 КК Республіки Азербайджан, ст. 98 КК Киргизької Республіки, навпаки, згадано лише про стан сильного душевного хвилювання, а в змісті статей після використання цього терміна в дужках згадано афект.

Науковці по-різному підходять до визначення співвідношення вказаних понять за такого їх використання в законодавстві. На думку Д. Носкова та Л. А. Остапенко, законодавець у КК Російської Федерації, по суті, зрівняв за обсягом поняття "стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув" та "афект". До такого висновку, на їхню думку, призводить граматичне тлумачення КК Російської Федерації¹³. Іншої думки дотримується Н. А. Подольний, коли вказує, що поняття "стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув" та "афект" співвідносяться між собою як загальне та часткове. З цього він

---

¹³ Носков Д. Понятие "аффект" в уголовном праве // Законность. - 2003. - № 6. - С. 39-40; Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). - Автореф. дисерт... к. ю. н. - К., 2003. - С. 8.

робить висновок про те, що вказівка на афект у відповідних статтях *КК Російської Федерації* конкретизує лише один із проявів стану сильного душевного хвилювання¹⁴. Отже, уведення в законодавство нового, більш сучасного терміна "афект", і його одночасне використання зі застарілим терміном "стан сильного душевного хвилювання" не тільки не дає однозначного розуміння про психологічну характеристику емоційних станів, що ним позначаються, а, навпаки, ще більш ускладнює правозастосовну практику.

По-різному вирішують у кримінальному законодавстві іноземних держав питання про перелік обставин, які можуть обумовити виникнення емоційного стану, коли особа втрачає здатність у повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Треба зазначити, що в цьому випадку, як видається, *КК України* стоїть на ступінь вище за *КК Латвійської Республіки* та *КК Естонської Республіки*. Адже в ст.ст. 120-127 *КК Латвійської Республіки*, ст.ст. 103, 109 *КК Естонської Республіки* вказано, що стан сильного душевного хвилювання як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони окремих складів злочинів може бути зумовлений лише насильством чи тяжкою образою з боку потерпілого.

Щоправда, треба зазначити, що в більшості держав все ж таки спостерігають, на наш погляд, позитивну тенденцію щодо збільшення переліку цих обставин. Зокрема, крім насильства та тяжкої образи, в окремих країнах серед цих обставин передбачено також наклеп чи інші протизаконні дії, в результаті яких наступили чи могли наступити тяжкі наслідки для винного чи його близьких (ст.ст. 118, 132 *КК Республіки Болгарія*), знущання (ст.ст. 141, 150 *КК Республіки Білорусь*, ст.ст. 98, 108 *КК Республіки Казахстан*, ст.ст. 105, 114 *КК Республіки Вірменії*, ст.ст. 107, 113 *КК Російської Федерації*), будь-які інші протиправні чи грубі амораль-

---

¹⁴ Подольный Н. А. Понятие "аффект" в уголовном праве. // Государство и право. - 2003. - № 4. - С. 64.

ні дії потерпілого (ст.ст. 141, 150 *КК Республіки Білорусь*), протизаконні чи аморальні дії потерпілого, якщо ці дії зумовили чи могли зумовити тяжкі наслідки для винного чи його родичів (ст.ст. 146, 156 *Республіки Молдова*), протизаконні чи аморальні дії (бездіяльність) потерпілого (ст.ст. 98, 108 *КК Республіки Казахстан*, ст.ст. 105, 114 *КК Республіки Вірменії*, ст.ст. 122, 129 *КК Республіки Азербайджан*, ст.ст. 107, 113 *КК Російської Федерації*), протизаконні дії з боку потерпілого (ст.ст. 98, 106 *КК Киргизької Республіки*), тяжкі аморальні дії потерпілого стосовно винного чи його близького родича (ст.ст. 111, 121 *КК Грузії*), тривала психотравмуюча ситуація, яка виникла через систематичну протиправну чи аморальну поведінку потерпілого (ст.ст. 141, 150 *КК Республіки Білорусь*, ст.ст. 98, 108 *КК Республіки Казахстан*, ст.ст. 105, 114 *КК Республіки Вірменії*, ст.ст. 122, 129 *КК Республіки Азербайджан*, ст.ст. 98, 106 *КК Киргизької Республіки*, ст.ст. 107, 113 *КК Російської Федерації*), психічна травма, обумовлена неодноразовою протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого (ст.ст. 111, 121 *КК Грузії*).

При цьому розширення переліку обставин, які, на думку законодавців, можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, відбувається у двох напрямках. Перший, коли законодавці намагаються в казуальному порядку збільшити перелік цих обставин. І другий, коли розширення такого переліку відбувається передусім через використання родових понять, які охоплюють найрізноманітніші форми протиправної чи аморальної поведінки потерпілого. Видається, що правильніше вирішується ця проблема в другому напрямку, адже практично всі зазначені вище законодавці після казуального перерахунку обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, вказують, що такий стан може бути зумовлений і іншими протиправними чи аморальними діяннями потерпілого. Більш правильним видається саме таке вирішення розглядуваного питання з вказаних причин:

- по-перше, воно є більш ємним, оскільки довгий казуальний перелік обставин замінюється лише двома родовими поняттями;

- по-друге, при казуальному переліку таких обставин не враховують те, що виникнення стану сильного душевного хвилювання може бути обумовлено будь-якою протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого. Адже, як стверджують психологи, виникнення такого стану залежить не стільки від об'єктивних, скільки від суб'єктивних факторів;

- по-третє, використання після казуального переліку ще і родових понять, якими охоплюються всі перелічені обставини, створює непотрібну в законодавстві смислову тавтологію.

Неоднозначно вирішують у законодавстві іноземних держав питання про те, заподіяння якої саме шкоди в стані сильного душевного хвилювання повинно визнаватися злочином і тягти за собою кримінальну відповідальність. Зауважмо, що неоднозначно розв'язано цю проблему і в *КК України*. У ст.ст. 116, 123 *КК України* відповідно передбачено кримінальну відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, та за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання. Інших складів злочину, в яких би стан сильного душевного хвилювання використовувався як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони в *КК України* немає. Отож створюється враження, що, диференціюючи кримінальну відповідальність, законодавець встановлює вичерпний перелік діянь, вчинення яких у стані сильного душевного хвилювання, спровокованого відповідною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, визнається злочином.

Водночас у п. 7 ст. 66 *КК України* вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого, віднесено до обставин, що пом'якшують покарання. З цього погляду ситу-

ація виглядає, ніби вчинення будь-якого злочину в стані сильного душевного хвилювання, коли такий стан не має кваліфікуючого значення, також повинно тягти за собою кримінальну відповідальність з урахуванням такого стану як обставини, що пом'якшує покарання на рівні індивідуалізації. Таким чином, питання про те, чи повинно визнаватися злочином заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, іншої шкоди, крім умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження, залишається невирішеним.

Розгляньмо, як розв'язано цю проблему в кримінальному законодавстві окремих держав. Аналогічно до *КК України* вирішено питання про заподіяння в стані сильного душевного хвилювання шкоди і в *КК Естонської Республіки*, *КК Киргизької Республіки*, *КК Республіки Азербайджан*. Зокрема, у ст.ст. 103, 109 *КК Естонської Республіки*, в ст.ст. 98, 106 *КК Киргизької Республіки*, ст.ст. 122, 129 *КК Республіки Азербайджан* вказано відповідно про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, та умисне тяжке або особливо тяжке тілесне ушкодження (заподіяння тяжкої чи менш тяжкої шкоди здоров'ю – за *КК Киргизької Республіки* та *КК Республіки Азербайджан*), заподіяне в стані сильного душевного хвилювання. Проте в п. 4 ст. 37 *КК Естонської Республіки*, п. 5 ст. 54 *КК Киргизької Республіки* та в ст. 59 *КК Республіки Азербайджан* серед обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, передбачено вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними (за *КК Республіки Азербайджан* і аморальними) діями потерпілого. Таким чином, питання про те, чи повинно тягти за собою кримінальну відповідальність заподіяння в такому стані іншої шкоди також залишається відкритим.

Більш правильно, на наш погляд, вирішено розглядувану проблему в *КК Латвійської Республіки*, *КК Республіки Білорусь*, *КК Республіки Молдова*, *КК Республіки Вірменії*, *КК Республіки Ка-*

захстан, КК Російської Федерації). У кримінальних кодексах вказаних держав передбачено кримінальну відповідальність за вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 120 КК Латвійської Республіки, ст. 141 КК Республіки Білорусь, ст. 146 КК Республіки Молдова, ст. 98 КК Республіки Казахстан, ст. 105 КК Республіки Вірменії, ст. 103 КК Російської Федерації), а також за тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (тяжке та менш тяжке тілесне ушкодження – за КК Республіки Білорусь; тяжку чи середньої тяжкості шкоду здоров'ю – за КК Республіки Казахстан, КК Республіки Вірменії та КК Російської Федерації), заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 127 КК Латвійської Республіки, ст. 150 КК Республіки Білорусь, ст. 156 КК Республіки Молдова, ст. 108 КК Республіки Казахстан, ст. 114 КК Республіки Арменії, ст. 113 КК Російської Федерації). Проте серед обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, не вказано на вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання. В КК Республіки Болгарія стан сильного хвилювання також використано лише як ознаку окремих складів злочину. Так, у ст.ст. 118 132 КК Республіки Болгарія встановлено кримінальну відповідальність відповідно за вбивство в стані сильного хвилювання та тяжкі, середньої тяжкості або легкі тілесні ушкодження, заподіяні в такому ж стані.

У кримінальних кодексах названих держав серед обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, йдеться про вчинення злочину під впливом протиправної чи аморальної поведінки потерпілого (п. 7 ст. 47 КК Латвійської Республіки, п. 8 ст. 63 КК Республіки Білорусь, п. "і" ст. 76 КК Республіки Молдова, п. "и" ст. 53 КК Республіки Казахстан, п. 7 ст. 62 КК Республіки Арменії, п. "з" ст. 61 КК Російської Федерації). Таким чином, можна зробити висновок про те, що законодавець, диференціюючи кримінальну відповідальність, включаючи таку ознаку як стан сильного душевного хвилювання до суб'єктивної сторони окремих складів злочинів, не визнає злочином заподіяння в такому стані іншої шкоди.

Проте максимально чітко та правильно, на нашу думку, це питання розв'язано в ст. 31 *КК Республіки Білорусь*, де вказано, що кримінальна відповідальність за діяння, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув (афекту), викликаного насильством, знущанням, тяжкою образою чи іншими протиправними чи грубими аморальними діями потерпілого або тривалою психотравмуючою ситуацією, яка виникла у зв'язку з систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними, настає лише у випадку умисного спричинення смерті, тяжкого чи менш тяжкого тілесного ушкодження. Таке законодавче положення не викликає сумнівів у тому, чи тягне за собою кримінальну відповідальність заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, спровокованого протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, іншої шкоди, крім умисного вбивства, тяжкого чи менш тяжкого тілесного ушкодження.

В юридичній літературі вказується на те, що і на сьогодні невирішеним є питання про кваліфікацію дій винного у випадку вчинення ним у стані сильного душевного хвилювання вбивства кількох осіб, які своїми протиправними чи аморальними діями спровокували виникнення такого стану винного¹⁵. Законодавці окремих держав намагаються вирішити цю ситуацію на законодавчому рівні. Зокрема, у ч. 2 ст. 98 *КК Республіки Казахстан*, ч. 2 ст. 105 *КК Республіки Вірменії*, ч. 2 ст. 111 *КК Грузії*, ч. 2 ст. 98 *КК Киргизької Республіки* передбачено кваліфікований вид вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, – вбивство двох чи більше осіб. Очевидно, що законодавці названих держав, створюючи такі кваліфіковані склади злочинів, намагалися встановити кримінальну відповідальність за

---

¹⁵ Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – С. 175-176.

вчинення в стані сильного душевного хвилювання вбивства кількох осіб, які своїми протиправними чи аморальними діяннями спровокували виникнення такого стану винного.

Проте треба зазначити, що законодавче формулювання цього кваліфікованого складу злочину у більшості розглядуваних держав є не зовсім вдалим. В окремих державах такий склад злочину сформульовано як “вбивство двох чи більше осіб, вчинене в стані сильного душевного хвилювання” (ч. 2 ст. 105 КК Республіки Вірменії, ч. 2 ст. 98 КК Киргизької Республіки). В інших – “те саме діяння, вчинене щодо двох чи більше осіб” (ч. 2 ст. 111 КК Грузії). Не важко зауважити, що, беручи до уваги закон, йдеться не про кваліфіковані види вбивства, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, яке виникло внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, а про окремі склади злочинів. Адже ні в ч. 2 ст. 105 КК Республіки Вірменії, ні в ч. 2 ст. 98 КК Киргизької Республіки чи ч. 2 ст. 111 КК Грузії не вказано на те, що виникнення такого стану сильного душевного хвилювання має бути обумовлене протиправною чи аморальною поведінкою декількох потерпілих. Створюється враження, що законодавець передбачає новий склад злочину – вбивство в стані сильного душевного хвилювання двох чи більше осіб, незалежно від того, якими саме обставинами було обумовлено виникнення такого стану.

Найправильніше, на наш погляд, розв'язано цю проблему в ч. 2 ст. 98 КК Республіки Казахстан, де кваліфікований склад цього злочину сформульовано як “вбивство двох чи більше осіб за вказаних у частині першій цієї статті обставин”. Щоправда, нам видається, що було би більш правильним при формулюванні такого кваліфікованого складу злочину додатково вказати на те, що стан сильного душевного хвилювання повинен бути обумовлений протиправною чи аморальною поведінкою потерпілих, про яку вказується у частині першій відповідних статей, які передбачають основний склад цього злочину.

Проведений аналіз кримінальних кодексів окремих держав у частині, що стосується кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, дозволив зробити такі висновки:

- по-перше, у кримінальних кодексах більшості держав законодавці надають кримінально-правове значення емоційним станам, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Вказівку на такі емоційні стани використовують у формулюванні окремих складів злочинів, переважно вбивств та різних видів тілесних ушкоджень. Вказується на такі стани і серед обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність. Отже, емоційні стани, що зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, законодавці використовують і для диференціації, і для індивідуалізації кримінальної відповідальності. Проте спостерігається законодавча тенденція щодо врахування таких станів, якщо їх виникнення було обумовлене протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, лише для диференціації кримінальної відповідальності – встановлення вичерпного переліку діянь, вчинення яких в такому стані визнається злочином;

- по-друге, для позначення вказаних емоційних станів використовують різну термінологію. В цьому випадку треба відзначити певну спадковість кримінального законодавства, що спричиняє використання застарілих термінів. Так, у кримінальних кодексах більшості розглянутих нами держав вказано на “стан сильного душевного хвилювання”. При цьому в окремих кримінальних кодексах поряд із терміном “стан сильного душевного хвилювання” згадано й інший, більш сучасний, з психологічного погляду, термін – “афект”. Треба зазначити, що одночасне використання цих термінів не вносить ясності в питання, які психологічні стани охоплюються поняттям “стан сильного душевного хвилювання”;

▪ по-третє, треба наголосити на позитивній, на нашу думку, тенденції більшості вказаних законодавців щодо збільшення переліку обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання. При цьому, як видається, правильніше чинять ті законодавці, які розширюють цей перелік не в казуальному порядку, а за допомогою використання родових понять, які охоплюють найрізноманітніші форми прояву протиправної чи аморальної поведінки потерпілого.

1.3. Стан дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, в науковій літературі

Законодавець дуже давно звертає увагу на емоційні стани особи, які впливають на її здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, надаючи таким станам в окремих випадках кримінально-правового значення. Враховуючи те, що такі стани завжди враховувалися законодавцем як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність особи і на рівні її диференціації, і на рівні її індивідуалізації, з'ясування їх психологічного змісту, а також дослідження обставин, за яких вони мають кримінально-правове значення, було і далі є предметом наукових дискусій.

Перші згадки про емоційні стани, які впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, трапляються ще у *Військовому статуті Петра I*¹⁶. Більш детально було викладено ці положення в *Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р.*¹⁷, *Уголовному уложенні*

---

¹⁶ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1986. – Т. 4. – С. 322, 354-355.

¹⁷ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1988. – Т. 6.

1903 р.¹⁸ Через це на проблеми кримінальної відповідальності за злочини, вчинені під час перебування особи під впливом таких емоційних станів, звертали увагу такі відомі криміналісти поза минулого сторіччя як А. Лохвіцький, М. С. Таганцев.

Щоправда, треба наголосити на тому, що ці проблеми аналізували фрагментарно, як правило, у зв'язку з іншими спірними питаннями кримінальної відповідальності за злочини проти життя чи здоров'я особи. Тривалий час були відсутні окремі монографічні дослідження безпосередньо присвячені спірним питанням кримінальної відповідальності за злочини, вчинені під час перебування особою в емоційному стані, що суттєво впливав на її здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

Зокрема, А. Лохвіцький звертав увагу переважно на обставини, за яких такий емоційний стан повинен пом'якшувати кримінальну відповідальність винного. Він вважав, що стан сильного душевного хвилювання як обов'язкова ознака умисного вбивства, передбаченого в ст. 1455 Уложення 1845 р., повинен мати значення обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність винного, лише в тих випадках, коли він був обумовлений протиправною поведінкою самого потерпілого. На його думку, недоліком Уложення 1845 р. було те, що в ст. 1455 не вказувалося на протиправну поведінку як причину виникнення такого стану винного¹⁹.

Законом від 1871 р. в Уложення 1845 р. було внесено відповідні зміни, якими передбачено, що стан сильного душевного хвилювання як обов'язкова ознака умисного вбивства має значення лише в тих випадках, коли він був обумовлений образою чи насильством щодо винного з боку потерпілої особи. Загалом розглядаючи згадані зміни як позитивні, М. С. Таганцев ствер-

---

¹⁸ Уголовное уложение 1903 года // Приложение к Собр. Узак. и расп. Правительства за 1903 год. – № 38. – Отд. 1. – Ст. 416.

¹⁹ Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. – СПб., 1867. – С. 497; Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1988. – Т. 6. – С. 201.

джував, що законодавець безпідставно обмежив коло адресатів такої протиправної поведінки потерпілого. На його думку, такий стан у винного міг виникнути і в тих випадках, коли поведінка потерпілого була спрямована не безпосередньо проти винного, а, наприклад, проти його близьких родичів²⁰. Треба зазначити, що проблеми, на які звернули увагу А. Лохвицький та М. С. Таганцев, відносять до центральних проблем, які й на сьогодні є спірними в науці кримінального права.

Змінювалося кримінальне законодавство і відповідно збільшувався обсяг спірних питань, що стосуються кримінальної відповідальності за злочини, вчинені під впливом таких емоційних станів. До попередніх питань додалися нові, а саме:

- які саме емоційні стани охоплюються поняттям “стан сильного душевного хвилювання” і чи правильним взагалі є використання в кримінальному кодексі такого терміна для позначення цих станів?

- чи правильно вважає законодавець, що стан сильного душевного хвилювання як обов’язкова ознака суб’єктивної сторони окремих складів злочинів має кримінально-правове значення лише в тих випадках, коли він обумовлений протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, конкретні форми якої в казуальному порядку вказує сам законодавець?

- що саме треба розуміти під “протизаконним насильством”, “тяжкою образою”, “систематичним знущанням” як обставинами, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання?

- чи є злочином заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, спровокованого протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, про яку вказує законодавець, іншої шкоди, крім умисного тяжкого тілесного ушкодження та вбивства?

---

²⁰ Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть Особенная. – СПб., 1894. – С. 115.

▪ яке співвідношення понять “стан сильного душевного хвилювання” та “обмежена осудність”?

▪ чи впливає на кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання те, що винний перебував у стані сп’яніння на момент виникнення такого стану?

Ці та деякі інші питання стали предметом досліджень Т. Приходька, О. М. Попова, Б. В. Сідорова, О. Д. Сітковської, В. В. Сташиса, В. М. Ткаченка, Т. Ткаченка, Т. Г. Шавгулідзе, С. Шишкова та інших науковців. Проблеми кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, детально розглядали у своїх кандидатських дисертаціях А. В. Байлов, М. І. Дубініна, Л. А. Остапенко. Незважаючи на достатню увагу, яку приділяють науковці вказаній проблематиці, згадані вище питання і надалі не мають свого однозначного розв’язання.

Особливо активно останнім часом відбувається дискусія щодо правильності використання в *КК України* терміна “стан сильного душевного хвилювання” для позначення певних емоційних станів, що зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Посилюється вона тим, що в кримінальному законодавстві окремих держав разом із цим терміном почали використовувати більш сучасний, з психологічного погляду, термін – “афект”. Окремі вчені вважають таке законодавче рішення цілком правильним, оскільки вказують на те, що стан сильного душевного хвилювання з психологічного погляду – це стан фізіологічного афекту²¹. Інші вважають, що стан сильного душевного хвилювання охоплює,

---

²¹ Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография. – М.: Ось-89, 2001. – С. 185; Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров’я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 4.

крім фізіологічного афекту, й інші емоційні стани, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними²².

Не менш дискусійним є питання і про перелік обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, коли вказівка на такий стан використовується як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони окремих складів злочинів. Дискусійність його обумовлюється тим, що:

- по-перше, в чинному *КК України*, порівняно з *КК України 1960 р.*, принаймні в ст. 116 законодавець збільшує перелік обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, вказуючи на "систематичне знуцання";

- по-друге, для врахування стану сильного душевного хвилювання як обставини, що пом'якшує покарання на рівні індивідуалізації, досить того, щоб він був обумовлений будь-якими неправомірними чи аморальними діями потерпілого, незалежно від конкретних форм прояву такої поведінки;

- по-третє, по-різному вирішується питання переліку таких обставин у кримінальному законодавстві іноземних держав, проте спостерігається чітка тенденція щодо розширення такого переліку;

- по-четверте, обставини, на які вказано в ст.ст. 116, 123 *КК України*, законодавець позначає за допомогою понять, зміст яких неоднозначно розуміють при правозастосуванні.

Вже саме розуміння "проти zakonного насильства", "тяжкої образи", "систематичного знуцання" як обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, може бути предметом окремого дослідження. При цьому, мабуть, найбільш спірним у літературі є питання про критерії

---

²² Носков Д. Понятие "аффект" в уголовном праве // Законность. – 2003. – № 6. – С. 39-40; Подольный Н. А. Понятие "аффект" в уголовном праве // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 64-65.

віднесення образи до тяжкої. На жаль, роз'яснення, які з цього приводу дає Пленум Верховного Суду України в постанові від 7 лютого 2003 р. №2 "Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи", також не вносять ясності в розглядувані проблеми.

Своєрідно вирішують питання і про те, чи є злочином заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, спровокованого протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, на конкретні форми якої вказує законодавець, іншої шкоди потерпілому, крім умисного тяжкого тілесного ушкодження чи вбивства. Річ у тому, що вказану проблему в літературі розв'язують лише щодо заподіяння в такому стані іншої шкоди здоров'ю. При цьому не звертають увагу на те, що в такому стані може бути заподіяна і майнова шкода. На сьогодні практично всі науковці, які досліджують проблеми кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, вважають, що заподіяння в стані сильного душевного хвилювання іншої шкоди здоров'ю особи, крім тяжкого тілесного ушкодження, не є злочином. Таку саму позицію займає і Пленум Верховного Суду України у вказаній постанові. Проте обґрунтування вирішення вказаного питання є різним. Так, Пленум Верховного Суду України взагалі не обґрунтовує свою позицію. Окремі науковці стверджують, що причиною виключення кримінальної відповідальності в таких випадках є малозначність діяння²³. Інші обґрунтовують це також і тим, що законодавець проводить диференціацію кримінальної відповідальності з урахуванням включення до обов'язкових ознак окремих складів злочинів вказівки на стан сильного душевного хвилювання, суттєво пом'якшуючи відповідальність. І ця диферен-

---

²³ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 12.

ціяція проявляється в тому, що в інших випадках за заподіяння в такому стані шкоди здоров'ю, крім тих, про які вказує законодавець, кримінальної відповідальності не передбачено взагалі²⁴.

Усе ще малодослідженим є питання про вплив стану сп'яніння на кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання. У юридичній літературі з цього приводу висловлюються суперечливі погляди. Одні науковці вказують на те, що фізіологічний афект та стан алкогольного сп'яніння, з погляду психології, є взагалі несумісними станами²⁵. Інші не погоджуються з таким твердженням і вважають, що, з погляду психології, стан алкогольного сп'яніння не тільки сумісний із формуванням стану фізіологічного афекту, але й полегшує його виникнення. При цьому вказується, що стан сп'яніння не може вплинути на кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання²⁶. Такі суперечливі погляди обумовлюються тим, що відповідно до п. 13 ст. 67 КК України стан сп'яніння віднесено до обставин, що обтяжують покарання, проте в п. 7 ст. 66, ст. 116 та ст. 123 КК України стан сильного душевного хвилювання розглядають як обставину, що пом'якшує кримінальну відповідальність особи, незалежно від того, чи перебувала вона на момент його виникнення в стані сп'яніння.

Новизною КК України 2001 р. є інститут обмеженої осудності. Зокрема, у ст. 20 КК України згадано про те, що підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення злочину,

---

²⁴ Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. – С. 84-85, 87.

²⁵ Седих К. В., Седих С. М., Гасій Ю. В. Деякі питання застосування психологічної експертизи в судовій практиці // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 2. – С. 39.

²⁶ Седнев В. В. До питання про співвідношення станів фізіологічного афекту й алкогольного сп'яніння // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 5. – С. 56-57; Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 129, 131.

через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Водночас, за своїм психологічним змістом, стан сильного душевного хвилювання також характеризується тим, що особа не може в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Тож цілком правомірно виникає питання про співвідношення понять “стан сильного душевного хвилювання” та “обмежена осудність”.

Окремі науковці стверджують, що обмежена осудність та стан сильного душевного хвилювання – різнопорядкові поняття. Обмежену осудність вони пропонують розглядати як хворобливий стан психіки, що впливає на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Стан сильного душевного хвилювання, на їхню думку, – це стан психічно здорової людини, коли зменшення можливості усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними відбувається не в результаті хворобливо-патологічних змін у психіці, а внаслідок зовнішніх обставин²⁷.

Інші вчені, навпаки, вважають, що стан сильного душевного хвилювання – це за суттю один із проявів стану обмеженої осудності²⁸. Проте таке розуміння співвідношення вказаних понять

---

²⁷ Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8; Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 13; Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 142; Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2002. – С. 166.

²⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 259; Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. Издание второе. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 56; Приходько Т. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною // Право України. – 2001. – № 1. – С. 54-55; Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 53-54.

обумовлює додаткові запитання. Якщо стан сильного душевного хвилювання розглядати як прояв обмеженої осудності, то виникає ще одне запитання про те, в яких випадках до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в такому стані, буде можливим застосування примусових заходів медичного характеру. Адже відповідно до ч. 2 ст. 20 КК України вказується, що визнання особи обмежено осудною враховується судом не тільки під час призначення покарання, але й може бути підставою для застосування до такої особи примусових заходів медичного характеру.

Отже, проведений нами короткий огляд дослідження проблем, що стосуються кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання, в юридичній літературі доводить те, що багато питань розглядуваної теми залишаються спірними та потребують додаткового осмислення.

РОЗДІЛ II

ПОНЯТТЯ ТА ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ СТАНУ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

2.1. Поняття стану сильного душевного хвилювання

У КК України 2001 р. про стан сильного душевного хвилювання йдеться у п'яти статтях: двох статтях *Особливої частини* – умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116), умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123) та трьох статтях *Загальної частини* КК України – в п. 7 ст. 66 вказано, що вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого, є обставиною, що пом'якшує покарання, крім того, про такий стан згадано в ч. 4 ст. 36 та в ч. 3 ст. 39 КК України. З'ясування психологічного змісту такого поняття як стан сильного душевного хвилювання має важливе значення, адже вказівка на такий стан використовується при формулюванні окремих складів злочинів. При цьому використання цієї ознаки перетворює умисне тяжке тілесне ушкодження із тяжкого злочину в злочин невеликої тяжкості, а умисне вбивство із особливо тяжкого злочину в злочин середньої тяжкості. Використання цієї ознаки в *Загальній частині* КК України розширює межі, за яких виключається кримінальна відповідальність при необхідній обороні та крайній необхідності, а також є підставою для пом'якшення покарання.

Здавалося б, вирішення цього питання не має викликати труднощів – досить просто заглянути до літератури з психології, де розкрито зміст цього поняття, вказано на те, які саме психічні стани ним охоплюються. Проте складність вирішення цього питання якраз і полягає в тому, що в психології цей термін не використовують. Таким чином, ми маємо ситуацію, коли в КК України законодавець використовує спеціальний термін для позначення певних психічних станів людини, проте, який не використовується в психології, що утруднює з'ясування змісту цього поняття.

На жаль, сьогодні психологічна наука не може пояснити, що саме треба розуміти під станом сильного душевного хвилювання. Позиція психологів стосовно цього правильна – не вони вигадали цей термін, а отже, не їм і пояснювати зміст поняття, що ним позначається. Вони лише можуть показати характеристику окремих психічних станів людини та запропонувати термінологію, яка є загальноприйнятою в психологічній науці для позначення цих станів. Отже, для позначення сильних емоційних реакцій людини в психології використовують такі терміни як гнів, страх, афект, фізіологічний афект, стрес, фрустрація²⁹. Видається, що і законодавець не мав би використовувати нову, невідому психологам термінологію для позначення психічних станів людини, які мають кримінально-правове значення, а звернутися до вже розробленої та усталеної термінології в психологічній літературі. Відсутність однозначного розуміння терміна “стан сильного душевного хвилювання” в психологічній науці сприяє плюралізму поглядів серед науковців щодо змісту поняття, що ним позначається.

Треба вказати, що законодавець протягом тривалого часу намагався позначати в законодавстві психічні стани людини, що мають кримінально-правове значення, використовуючи при цьому невідому психологічній науці термінологію. Спершу це пояснювалося відсутністю такої окремої галузі науки як психологія, згодом, мабуть, стосовно цього спрацьовує наступність законодавчої термінології. Ще у *Військовому статуті Петра I* в статті 152 вказували на особливий психічний стан людини, який пом'якшував відповідальність винного: “ежели кто другого, не одумавшись, в сердцах или опамятовась бранными словами выбраниг – за это прощение просить перед ним.” В інших випадках за відсутності такого психічного стану злочин тягнув

---

²⁹ Васильев В. Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер Ком, 1998. – С. 67-69; Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 1999. – С. 106-108.

за собою піврічне ув'язнення³⁰. В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. йшлося про вбивство в стані "запальності та роздратування"³¹. У п. 2 ст. 13 Статуту про покарання, які застосовуються мировими суддями, 1864 р. серед обставин, що пом'якшували відповідальність, вказувалося на "сильне роздратування, яке сталося не з вини самого підсудного"³².

Поняття "сильне душевне хвилювання" з'явилося вперше в Уголовному уложенні 1903 р. і відтоді міцно тримається в кримінальному законодавстві вже понад сто років. Його використовували в КК УРСР 1922, 1927 рр., в Основних началах кримінального законодавства СРСР та Союзних Республік 1924 р, в Основах кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних Республік 1958 р., в КК УРСР 1960 р., використовують його також і в КК України 2001 р. Щоправда, в ст. 25 КК УРСР 1922 р. серед обставин, які мали б враховуватися судом при призначенні покарання, вказувалося на "стан запальності". До речі, саме такий термін використовували ще в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., що зайвий раз свідчить про спадковість законодавчої термінології. А в п. "д" ст. 44 КК УРСР 1927 р. та п. 4 ст. 40 КК УРСР 1960 р. серед обставин, які пом'якшують кримінальну відповідальність, йшлося не про сильне, а про "велике душевне хвилювання".

Досліджуючи поняття "стан сильного душевного хвилювання", С. Шишков вказує на те, що в той час, коли воно тільки з'явилося, в літературі з цього приводу зазначали, що введення цього терміна було обумовлене науковими досягненнями ХІХ-ХХ сторіч, перш за все, у психології та фізіології. Водночас це нове поняття тривалий час було побутовим – його тлумачення відбувалося в контексті загальнокультурних уявлень того часу

---

³⁰ Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1986. – Т. 4. – С. 322, 354-355.

³¹ Таганцев Н. С. О преступлениях против жизни по русскому праву. – СПб., 1873. – Т. 1. – С. 297, 314.

³² Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1991. – Т. 8. – С. 396.

на рівні простого здорового глузду. Проблеми тлумачення цього терміна існують й досі. До прикладу, слово “сильне” є показником того, що такий стан винного повинен бути вираженим, інтенсивним та порушувати нормальну психічну регуляцію поведінки. Проте незрозумілим є питання, за якими показниками вимірювати силу душевного хвилювання?³³

Неузгодженість цього терміна із загальноприйнятою в психології термінологією викликає й інші труднощі на практиці. При тлумаченні цього поняття в підручниках та практичних посібниках із кримінального права тривалий час основну увагу звертали на ознаку “раптовості виникнення” цього стану, яка, до речі, в більшості випадків трактувалася лише хронологічно³⁴. Наявність “раптовості”, як вказує С. Шишков, зазвичай, за станом сильного душевного хвилювання визнавали лише тоді, коли проміжок часу між неправомірними діями потерпілого та спровокованими ними злочином або взагалі був відсутній, або був дуже малим³⁵.

---

³³ Шишков С. Установление “внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)” // Законность. – 2002. – № 11. – С. 24.

³⁴ Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – С. 187-188; Бородин С. Ответственность за убийство в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Социалистическая законность. – 1960. – № 4. – С. 28; Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 174; Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 191; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий/ Под общ. ред. Председателя Верховного Суда Украинской ССР В. И. Зайчука. – К.: Изд-во Полит. лит. Украины, 1969. – С. 246; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 49, 52-53; Сташис В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности. – Харьков, 1976. – Вып. I. – С. 93; Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ “Консум”, 1995. – С. 24.

³⁵ Шишков С. Установление “внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)” // Законность. – 2002. – № 11. – С. 24.

Щоправда, з цього приводу в літературі були й інші погляди. Зокрема, Т. Г. Шавгулідзе стверджував, що таке розуміння раптовості є неправильним, адже згаданий стан може виникнути і при згадуванні про образу чи протизаконне насильство, коли особа, наприклад, побачила кривдника згодом³⁶. Аналогічну думку висловлював і М. Й. Коржанський, вказуючи, що практика знає чимало випадків, коли особа вбиває насильника, гвалтівника, грабіжника, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, викликаного спогадами про насильство над нею, що трапилося тривалий час потому³⁷. Бородін С. В. вказував на те, що розуміння раптовості виникнення стану сильного душевного хвилювання не треба підміняти "раптовістю вчинення злочину"³⁸. На думку В. М. Ткаченко, введення в диспозиціях відповідних статей вказівки на раптовість такого стану взагалі було помилковим³⁹. З цього приводу треба згадати про те, що в ст. 140 та ст. 148 КК УРСР 1927 р., які передбачали кримінальну відповідальність відповідно за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, та тяжке або менш тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, на відміну від відповідних статей КК РРФСР 1926 р., не вказувалося на раптовість виникнення такого стану⁴⁰.

Внесення цієї вказівки призвело до неправильного трактування її на практиці, коли раптовість виникнення стану

---

³⁶ Шавгулідзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность. - Тбилиси: Мецниереба, 1973. - С. 110-112.

³⁷ Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права: Монографія. - Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2003. - С. 137.

³⁸ Бородин С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. - М.: Юрист, 1994. - С. 114.

³⁹ Ткаченко В. Н. Преступления, совершенные в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Проблемы разработки нового советского уголовного законодательства. - М., 1990. - С. 119-120.

⁴⁰ Уголовный кодекс советских республик. Текст и практический комментарий/Под ред. С. Канарского. Изд. 3-е. - Харьков: Государственное изд-во Украины, 1928. - С. 348-349, 363.

сильного душевного хвилювання зводилася до негайної і навіть миттєвої реакції на протиправну поведінку. Проте на думку В. М. Ткаченко, в розглянутих статтях йдеться лише про раптовість виникнення сильного душевного хвилювання і не згадано про часовий період його прояву стосовно поведінки потерпілого. "Це зрозуміло, адже афект може виникнути і при згадуванні про насильство, знущання чи образу. В статтях вказується лише на те, що афект має бути обумовлений протиправною поведінкою потерпілого. Інакше і бути не може, адже законодавець не може втручатися у сферу фізіологічних процесів та регулювати їх. Властивістю будь-якого афекту є те, що він виникає раптово – це його фізіологічна властивість"⁴¹. На таке розуміння раптовості вказує і О. Д. Сітковська, зазначаючи, що "в психології поняття раптовості виникнення афекту розуміється як раптовість суб'єктивна, тобто емоційний вибух відбувається раптово для самого суб'єкта. Юристами поняття раптовості іноді підміняється уявленням про безпосередність зворотної реакції, коли часовий інтервал між діями потерпілого та відповіддю винного зведений до мінімуму"⁴².

Окремі науковці дають дещо інше розуміння раптовості виникнення стану сильного душевного хвилювання. Так, С. В. Бородин вважає, що раптовість виникнення такого стану означає: 1) несподіваність насильства, тяжкої образи чи інших протиправних або аморальних дій потерпілого для винного; 2) відповідну реакцію на них у межах стану сильного душевного хвилювання⁴³. Подібне визначення раптовості дає Г. В. Назаренко, вважаючи, що це поняття має два значення – суб'єктивне та об'єктивне. Раптовість у суб'єктивному розумінні означає несподіваність

---

⁴¹ Ткаченко В. Н. Преступления, совершенные в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Проблемы разработки нового советского уголовного законодательства. – М., 1990. – С. 119-120.

⁴² Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 91.

⁴³ Бородин С. В. Преступления против жизни. – М.: Юристь, 1999. – С. 195.

афективного вибуху для самого суб'єкта. Раптовість в об'єктивному розумінні означає несподіваність афективного вибуху для інших осіб, передусім для потерпілого та свідків злочину⁴⁴. Наведені визначення раптовості є справді новими та оригінальними порівняно з реальними підходами, проте, на наш погляд, вони не пропонують суттєво нового кримінально-правового підходу до розуміння змісту розглядуваного поняття. До прикладу, не є зрозуміло, як може допомогти у правозастосовчій практиці розуміння раптовості як несподіваності нападу для потерпілого чи свідків злочину? Невже раптовість стану сильного душевного хвилювання буде відсутня, коли потерпілий чи сторонні особи передбачали можливий напад винного, коли він не був для них несподіваним, або коли протиправна чи аморальна поведінка потерпілого не була несподіваною для винного?

Шишков С., аналізуючи поняття "стан сильного душевного хвилювання", вказує на те, що якщо введення цього терміна в кримінальне законодавство було обумовлено науковими досягненнями XIX-XX сторіч, то на сьогодні слово "душевне", як синонім слова "психічне" з урахуванням сучасної термінології, яка використовується в галузі психології, звучить застаріло та архаїчно⁴⁵. З цього приводу треба вказати на деяку непослідовність самого законодавця, який у ч. 1 ст. 121 КК України серед ознак тяжкого тілесного ушкодження, на відміну від ч. 1 ст. 101 КК УРСР 1960 р., говорить вже не про душевну хворобу, а про психічну. Аналогічна заміна термінів відбулася і при визначенні поняття неосудності в ст. 19 КК України. Натомість у згаданих вище статтях (ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39, п. 7 ст. 66, 116, 123 КК України) знову згадується про душу людини, а не про її психіку.

---

⁴⁴ Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – С. 169; Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография. – М.: Ось-89, 2001. – С. 182-183.

⁴⁵ Шишков С. Установление "внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)" // Законность. – 2002. – № 11. – С. 24.

Враховуючи вказані вади цього терміна, пізніше в науковій літературі з кримінального права поняття “стан сильного душевного хвилювання” все частіше стали зіставляти з психологічним поняттям “афекту” або “фізіологічного афекту”, якому властиві такі ознаки, як: раптовість виникнення, вибуховий характер емоційної розрядки, специфічні та глибокі психічні зміни, які разом із тим залишаються в межах осудності. Такий підхід має очевидні переваги. Він дозволяє не вишукувати характеристики значимого в кримінально-правовому аспекті емоційного стану серед побутових понять та уявлень, а запозичити такі характеристики безпосередньо з психології, де вони були або вже розроблені, або їх пошук мали цілеспрямовано проводити вчені-психологи. Це, на думку С. Шишкова, призвело до того, що згодом у літературі “стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув” стали ототожнювати за своїм змістовно-психологічним боком з “фізіологічним афектом”⁴⁶. Ототожнення стану сильного душевного хвилювання та фізіологічного афекту допускають багато науковців⁴⁷.

---

⁴⁶ Шишков С. Установление “внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)” // Законность. – 2002. – № 11. – С. 24-25.

⁴⁷ Бородин С. Ответственность за убийство в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Социалистическая законность. – 1960. – № 4. – С. 27; Приходько Т. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною // Право України. – 2001. – № 1. – С. 53; Ткаченко В. Н. Преступления, совершенные в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Проблемы разработки нового советского уголовного законодательства. – М., 1990. – С. 118; Сташис В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности. – Харьков, 1976. – Вып. I. – С. 89; Байлов А. В. Питання кваліфікації посягань на життя та здоров'я особи, що вчинені в стані сильного душевного хвилювання // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітн. 2004 р. / Редкол.: Сташис В. В. (гол. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 79; Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ “Консум”, 1995. – С. 24; Бородин С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. – М.: Юрист, 1994. – С. 112.

З цього приводу треба відзначити, що у всіх коментарях чинного КК України також висловлюється така думка⁴⁸. Та є і такі вчені, які вважають, що під “станом сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув” треба розуміти стан афекту, і при цьому вони не вказують, що це має бути обов’язково фізіологічний афект⁴⁹.

Як уже було зазначено вище, законодавці окремих іноземних держав намагаються вирішити згадані проблеми на законо-

---

⁴⁸ Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – С. 192; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 259; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / Під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. – К.: ФОРУМ, 2001. – Ч. 2. – С. 51; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 2-ге, перероблене та доповнене. – Х.: Одиссей, 2004. – С. 350; Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. Изд. второе. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 281; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид. переробл. та доповн. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – С. 249; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. / За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П. – К.: ФОРУМ, 2005. – Кн. 2. Особлива частина. – С. 56.

⁴⁹ Уголовный кодекс советских республик. Текст и практический комментарий / Под ред. С. Канарского. Изд. 3-е. – Харьков: Государственное изд-во Украины, 1928. – С. 348-349; *Загородников Н. И.* Преступления против жизни по советскому уголовному праву. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – С. 181; Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 172; Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 189; *Дубинина М. И.* Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. диссерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 6; *Шавгулидзе Т. Г.* Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – С. 47, 110; *Попов А. Н.* Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 140; *Остапенко Л. А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом’якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). Автореф. диссерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8.

давчому рівні через заміну термінології. Так, у ст.ст. 107, 113 КК Російської Федерації, ст.ст. 98, 108 КК Республіки Казахстан, ст.ст. 122, 129 КК Республіки Азербайджан, ст. 98 КК Киргизької Республіки, ст.ст. 141, 150 КК Республіки Білорусь законодавці запроваджують новий термін – афект, для позначення відповідного психічного стану людини у розглядуваних складах злочинів, проте чомусь не відмовляються і від старого – “стан сильного душевного хвилювання”, вживаючи їх одночасно і поряд. Пропозиції вказати на стан фізіологічного афекту замість стану сильного душевного хвилювання в самому кримінальному кодексі вже давно висловлювалися в літературі⁵⁰. Проте використання нового терміна в кримінальних кодексах названих держав поряд із старим терміном не вирішило проблеми, і дискусія про розуміння змісту поняття “стан сильного душевного хвилювання” і далі є відкритою. При цьому до попередніх питань додалися і деякі нові.

Своєрідну позицію з приводу заміни термінології займає С. В. Бородин. Спершу він вказує, що під станом сильного душевного хвилювання треба розуміти фізіологічний афект, проте згодом зазначає про те, що заміна відповідних термінів у кримінальному законодавстві була би недоцільною, оскільки в законі, на його думку, все ж таки краще мати розгорнуте та всім зрозуміле формулювання⁵¹. На наш погляд, позиція С. В. Бородіна є не зовсім правильною. Адже, як було показано вище, саме теперішня законодавча термінологія якраз і є незрозумілою. Її не розуміють юристи і звертаються за допомогою до психологів, але так само вона є незрозумілою і для останніх, оскільки її не використовують у психології.

---

⁵⁰ Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 22-23, 40-41; Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 4.

⁵¹ Бородин С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. – М.: Юрист, 1994. – С. 113.

На думку Д. Носкова та Л. А. Остапенко, законодавець у КК Російської Федерації, по суті, зрівняв за обсягом поняття “стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув”, та “афект”. До такого висновку, на їхню думку, призводить граматичне тлумачення КК Російської Федерації⁵². Іншої думки дотримується Н. А. Подольний, коли вказує, що поняття “стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув” та “афект” співвідносяться між собою як категорії загального та часткового. З цього він робить висновок про те, що вказівка у відповідних статтях КК Російської Федерації на афект конкретизує лише один із проявів стану сильного душевного хвилювання⁵³. При цьому науковці однаково бачать проблему в тому, що поняття “стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув” та “афект” не тотожні за обсягом. Як на ваді кримінального законодавства практично всі вони вказують на те, що не звертається увага на інші прояви цього стану, крім афекту⁵⁴. Д. Носков, крім того, пропонує внести зміни до відповідних статей КК Російської Федерації, де вказати, що під станом сильного душевного хвилювання треба розуміти стан фізіологічного афекту чи прирівняної до нього емоції⁵⁵. Бородін С. В., змінюючи свою попередню думку про те, що під станом сильного душевного хвилювання треба розуміти лише фізіологічний афект, також почав стверджувати, що під станом сильного ду-

---

⁵² Носков Д. Понятие “аффект” в уголовном праве // Законность. – 2003. – № 6. – С. 39-40; Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8.

⁵³ Подольный Н. А. Понятие “аффект” в уголовном праве. // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 64.

⁵⁴ Носков Д. Понятие “аффект” в уголовном праве // Законность. – 2003. – № 6. – С. 39-40; Подольный Н. А. Понятие “аффект” в уголовном праве // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 64-65.

⁵⁵ Носков Д. Понятие “аффект” в уголовном праве // Законность. – 2003. – № 6. – С. 39-40.

шевного хвилювання треба розуміти не тільки стан фізіологічного афекту, але і інші сильні за своїм проявом емоції афективної сили, щоправда, він при цьому не пропонував змінити законодавчу термінологію⁵⁶.

Вказану позицію заперечують Г. В. Назаренко та М. Й. Коржанський, на думку яких, жодний інший емоційний стан, крім стану фізіологічного афекту, не може настільки суттєво вплинути на психічну діяльність людини, щоб вона повною мірою втратила здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними⁵⁷. Зокрема, М. Й. Коржанський вказує, що між фізіологічним афектом та станом сильного душевного хвилювання існує досить велика різниця. Сильне душевне хвилювання, на його думку, може бути зумовлене будь-якою, важливою для особи подією – пізнім приходом дружини з роботи, виведенням із ладу автомобілем чи навіть пересоленим борщем. Зовсім іншим є фізіологічний афект – надзвичайно сильний емоційний сплеск, емоційний вибух, що затьмарює свідомість, доводить людину до нестями, до самої межі, за якою вже настає втрата свідомості⁵⁸. Аналогічну позицію займає і А. В. Байлов, який також вказує про необхідність заміни терміна “стан сильного душевного хвилювання” на інший термін – “фізіологічний афект”, зазначаючи при цьому, що лише стан фізіологічного афекту може суттєво пом’якшувати кримінальну відповідальність особи⁵⁹.

---

⁵⁶ Бородин С. В. Преступления против жизни. – М.: Юрист, 1999. – С. 181.

⁵⁷ Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография. – М.: Ось-89, 2001. – С. 185; Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права: Монографія. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2003. – С. 137.

⁵⁸ Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права: Монографія. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2003. – С. 137.

⁵⁹ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров’я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 4.

Ми вже зазначали, що в літературі вказується на те, що поняття “стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув” та “афект”, або “фізіологічний афект”, не тотожні. Зрештою, про це дуже складно говорити, адже в психології немає поняття “стан сильного душевного хвилювання”, а через це неможливо і знайти йому рівнозначне за обсягом психологічне поняття. Стосовно співвідношення понять “стан сильного душевного хвилювання”, “афект” та “фізіологічний афект” висловлювалися різні думки. Вище ми вже зазначали про те, що окремі науковці ототожнюють стан сильного душевного хвилювання зі станом афекту чи фізіологічного афекту. Проте на сьогодні з розвитком психологічної науки цю думку заперечує більшість науковців.

Шукаючи заміну термінові “стан сильного душевного хвилювання” в психологічній термінології, окремі криміналісти не уважно використовують термінологію психологічної науки, розглядаючи поняття “афект” та “фізіологічний афект” як тотожні⁶⁰. Розглядаючи суть фізіологічного афекту, Т. Приходько слушно вважає, що його не можна розглядати в загальній групі афектів, адже він має свої особливі ознаки, які властиві не всім проявам (видам) афекту⁶¹. Зрештою, про таке ототожнення не може йтися хоча б із урахуванням того, що в літературі виокремлюють і так званий “патологічний афект”, який відносять до медичного критерію неосудності, який за своїм психологічним змістом суттєво відрізняється від “фізіологічного”. Спробуємо зупинитися на співвідношенні вказаних понять, як це роблять в юридичній та психологічній літературах.

---

⁶⁰ *Остапенко Л. А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8; *Сидоров Б. В.* Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 68.

⁶¹ *Приходько Т.* Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною // *Право України.* – 2001. – № 1. – С. 53-55.

На сьогодні більшість науковців вважає, що поняття “стан сильного душевного хвилювання” не тотожне ні поняттю “афект”, ні поняттю “фізіологічний афект”. Стан сильного душевного хвилювання пропонують розглядати як поняття, яке за своїм обсягом ширше і охоплює поняття “афект” та “фізіологічний афект”, але не вичерпується ними⁶². Інші науковці йдуть ще далі і вказують, що стану сильного душевного хвилювання як кримінально-правовому терміну в психології відповідають терміни “емоція” й “афект”, які зіставляють як загальне та спеціальне⁶³. Тобто до стану сильного душевного хвилювання відносять не тільки афекти, але й інші емоційні стани, які виникли внаслідок неправомірних дій потерпілого та характеризуються особливо великою силою їх прояву, що відрізняє їх від інших емоцій. Адже в літературі з психології вказується, що суттєво зменшувати здатність людини усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними можуть не тільки афекти, але й інші сильні емоційні стани, які не наділені всіма феноменологічними ознаками афекту⁶⁴. Тому до такого стану можна віднести гнів, страх, тривогу чи інші подібні емоції, якщо вони були викликані неправомірними діями потерпілого та досягли певної сили. І різновидом емоційного стану, який досягнув рівня афекту, є так званий фізіологічний афект⁶⁵.

---

⁶² Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 22-23, 40-41; Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8.

⁶³ Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 3.

⁶⁴ Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 82-83; Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 41.

⁶⁵ Подольный Н. А. Понятие “аффект” в уголовном праве // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 63-65.

Отже, поняття фізіологічного афекту виявляється недосить для того, щоб описати та кваліфікувати всі випадки емоційних станів, що обмежують здатність людини усвідомлювати свої діянннн та (або) керувати ними. Оскільки існує цілий клас емоційних станів, які суттєво обмежують ці здатності, проте які не можуть бути віднесені до афектів⁶⁶. Тож можна стверджувати, що поняття “стан сильного душевного хвилювання” є найбільш широке за обсягом поняття та охоплює собою різні емоційні стани, що досягли великої сили. Різновидом таких станів є афект, і вже різновидом афекту є фізіологічний афект. Таким чином, вказані поняття співвідносяться між собою як загальне, родове, видове та особливе.

Проте у всіх цих міркуваннях є принаймні два суттєвих недоліки. По-перше, незважаючи на те, що поняття “стан сильного душевного хвилювання” є кримінально-правовим і його виникнення пов’язується законодавцем із певними протиправними чи аморальними діяннннми потерпілого, з психологічного погляду, немає жодного значення, чим було обумовлено виникнення афекту, фізіологічного афекту чи будь-якої іншої сильної емоції, яка зменшує здатність особи усвідомлювати свої діянннн та (або) керувати ними. Тому вказувати на те, що емоція, афект чи фізіологічний афект відповідатиме стану сильного душевного хвилювання як кримінально-правовому поняттю лише тоді, коли вказані психічні стани були обумовлені протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, неправильно. По-друге, як уже зазначалося вище, неможливо відшукати адекватний психологічний термін як заміну кримінально-правового терміна “стан сильного душевного хвилювання” з урахуванням того, що психологічній науці він невідомий.

З цього приводу треба погодитися з думкою Ф. С. Сафуанова, що з юридичного погляду не важливо, як назвати такий

---

⁶⁶ Сафуанов Ф. С. О проблеме аффективных состояний // Советская юстиция. – 1991. – № 21. – С. 5.

емоційний стан, важливим є інше – він позбавляє особу можливості в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Саме така властивість цього емоційного стану лежить в основі поняття “сильне душевне хвилювання”⁶⁷. Правильною через це треба визнати позицію тих науковців, які уникають застосовувати для позначення вказаного стану конкретні психологічні терміни⁶⁸. Такого ж погляду дотримується і Пленум Верховного Суду України. Зокрема, в п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров’я людини” від 1 квітня 1994 р. № 1 було вказано, що суб’єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження, відповідальність за які передбачена статтями 95 або 103 КК України (КК 1960 р.), характеризується не лише умислом, але й таким емоційним станом винного, який значною мірою знижує його здатність усвідомлювати свої дії і керувати ними⁶⁹. В п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи” від 7 лютого 2003 р. № 2 продубльовано відповідне положення попередньої постанови, що стосується стану сильного душевного хвилювання, з тією відмінністю, яка вказує, що такий стан “знижує здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними.”

Вирішуючи питання про пошук психологічного терміна як адекватної заміни кримінально-правовому терміну “стан сильного душевного хвилювання”, необхідно передусім з’ясувати, який саме психологічний стан людини мав на увазі законодавець, позначаючи його терміном “стан сильного душевного хвилювання”, роз-

---

⁶⁷ Сафуанов Ф. С. О проблеме аффективных состояний // Советская юстиция. – 1991. – № 21. – С. 5.

⁶⁸ Навроцький В. О., Тростюк З. А. Тлумачний словник (Особливої частини кримінального законодавства України). – Львів: Юрид. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 1997. – С. 115.

⁶⁹ Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1. – С. 94.

крити ознаки цього стану. Дивлячись на цю проблему з цього боку, можна побачити парадоксальну ситуацію – практично всі науковці, незважаючи на використання різних термінів та суперечки з приводу їх використання, розуміють під станом сильного душевного хвилювання одне і теж. Незважаючи на наявність різних поглядів щодо самого психологічного терміна, який міг би використовуватися як синонім терміну “стан сильного душевного хвилювання”, всі науковці однаково визнають, що це стан, який має кримінально-правове значення, оскільки особа значною мірою втрачає здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними⁷⁰. Таким чином, суперечка має виключно термінологічний характер.

З урахуванням викладеного, на наш погляд, важко погодитися з пропозиціями про заміну кримінально-правового терміна “стан сильного душевного хвилювання” на психологічний термін “афект” або “фізіологічний афект”, чи “сильна емоція” з таких причин:

- по-перше, стан сильного душевного хвилювання та стан афекту або фізіологічного афекту не є тотожні поняття;
- по-друге, не тільки стан афекту здатний суттєво порушувати психічну діяльність особи. Адже бувають випадки, коли

---

⁷⁰ Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – С. 181; Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 172; Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 189; Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. диссерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 6; Шавгулидзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мещниереба, 1973. – С. 44, 47, 110; Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 140; Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом’якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. диссерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8; Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ “Консум”, 1995. – С. 24; Приходько Т. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною // Право України. – 2001. – № 1. – С. 53.

сильна емоція, яка не досягла рівня афекту, також може настільки вплинути на психічну діяльність, що особа втратить здатність у повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними;

▪ по-третє, використовуючи термін “сильна емоція” як найбільш широке із запропонованих за обсягом, знову ж таки довелося б пояснювати, чому така емоція повинна мати кримінально-правове значення.

На наш погляд, марно шукати психологічний термін, який би охоплював усі емоції, які за своєю силою здатні суттєво порушувати психічну діяльність та призводити до того, що особа втрачає здатність повною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. В зв'язку з цим видається, що у названих статтях *КК України* замість терміна “стан сильного душевного хвилювання” доцільно використовувати словосполучення, яке не буде настільки ємним, як, наприклад, термін “афект” або “фізіологічний афект”, але максимально чітко та правильно буде відображати психологічний зміст та охоплювати різні види емоційних станів, що мають кримінально-правове значення в зв'язку з тим, що здійснюють суттєвий вплив на психічну діяльність людини. Таким словосполученням повинно бути: “стан, в якому особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.” З урахуванням цього правильним треба визнати вирішення розглядуваного питання в *КК Республіки Білорусь*, де в ст. 31 хоч і вживаються одночасно терміни “афект” та “стан сильного душевного хвилювання”, але при цьому вказується, що ці терміни позначають стан людини, коли вона втратила в повній мірі можливість усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними⁷¹.

---

⁷¹ Далі у тексті для позначення таких емоційних станів ми використовува- тимемо законодавчий термін - “стан сильного душевного хвилювання”.

2.2. Психологічна характеристика емоційних станів, які впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними

Супроводжуючи практично всі процеси життєдіяльності людини, емоції відображають у формі безпосереднього переживання важливість різних явищ та ситуацій для людини, а також виступають одним із головних механізмів у процесі внутрішньої регуляції психічної діяльності та поведінки⁷². Відомо, що в основі емоцій, які супроводжують усе життя людини, лежить яскрава суб'єктивна оцінка наслідків її діяльності і навколишніх подій. У той же час у формуванні емоційної реакції беруть участь об'єктивні фізіологічні компоненти⁷³. Так чи інакше емоції впливають на протікання інших психічних процесів, прискорюють чи, навпаки, загальмовують інтелектуальну діяльність, впливають на волю людини⁷⁴.

Емоційно-стресові впливи, які переживає людина в своєму житті, залежно від віку та інших факторів, можуть мати і позитивне, і негативне значення. Позитивні та негативні переживання неминучі в повсякденному житті та сприяють адекватному формуванню і вдосконаленню особи, водночас незвичайні, раптові та сильні емоційні подразники у багатьох людей чи навіть у однієї й тієї ж людини, але в різний час, можуть обумовлювати короточасну чи тривалу дезорганізацію психічної діяльності та поведінки. Як правило, в критичних ситуаціях, коли людина не може ухилитися від вирішення певної проблеми, вона переживає, шукаючи вихід із становища і так набуває корисного досвіду пристосування.

---

⁷² Вартанян Г. В., Петров Е. С. Эмоции и поведение. – Л.: Наука, 1989. – С. 7.

⁷³ Ведяев Ф. П. Емоційно-стресові стани. – К.: Здоров'я, 1979. – С. 6.

⁷⁴ Бахур В. Т. Эмоции: плюсы и минусы. – М.: Знание, 1975. – С. 5.

Проте, як стверджує Л. М. Балабанова, не можна не зауважити і того, що у окремих осіб, які менш емоційно та інтелектуально стійкі, нагромадження труднощів у сукупності з додатковим психогенним, соматогенним ослабленням нервово-психічної сфери часто призводить до дезорганізації поведінки, невротизації, патохарактерологічного розвитку чи до психічного захворювання⁷⁵. Що більш інтенсивною та глибокою є емоція, то більше вона оволодіває свідомою сферою людини і тим сильніше впливає на вільний вибір поведінки. Інтенсивні емоції суттєво знижують самоконтроль і тим самим правовий контроль⁷⁶.

Емоції супроводжують будь-яку діяльність людини, проте кримінально-правове значення мають лише такі емоційні стани, які суттєво впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Окремі з таких емоційних станів у кримінальному законі позначаються терміном "стан сильного душевного хвилювання". Вище ми вже вказували, що правильною є позиція тих науковців, які вважають, що поняття "стан сильного душевного хвилювання", яке використовують у кримінальному кодексі, охоплює цілу низку юридично значимих емоційних реакцій та станів, які обмежують здатність особи повноцінно усвідомлювати реальність та свої діяння в момент їхнього вчинення.

У літературі з психології зазначено, що, крім афектів (у загальнопсихологічному розумінні), такою ж властивістю деструктивного впливу на свідомість, а, отже, і на поведінку людини, мають і інші емоційні стани – передусім стрес, фрустрація та конфлікт. Так само, як і афекти, стрес, фрустрація та конфлікт можуть досягати різного ступеня вираженості – і в деяких випадках глибина часткового звуження свідомості та порушення регу-

---

⁷⁵ Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – С. 226-227.

⁷⁶ Шавгелдзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – С. 44.

ляції поведінки при таких емоційних станах досягає такого ж рівня (а іноді і перевищує цей рівень), що і при афектах. Таким чином, експертологічний методологічний аналіз дозволяє зробити висновок, що “стан сильного душевного хвилювання” як експертне поняття може бути діагностоване у тих осіб, емоційний стан яких можна описати через загальнопсихологічні поняття “афект”, “стрес”, “фрустрація”, та, можливо, деякі інші⁷⁷. Необхідною умовою зарахування згаданих загальнопсихологічних понять до експертного поняття “стан сильного душевного хвилювання” є встановлення того, що ці стани, які позначаються вказаними поняттями:

- а) розвиваються суб’єктивно раптово;
- б) мають чітку трьохфазну структуру динаміки;
- в) на висоті розвитку обмежують здатність до усвідомлено-вольової регуляції поведінки, тобто обмежують здатність особи в повній мірі усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх діянь або керувати ними⁷⁸.

Вказані висновки підтверджує і судова практика. Треба зазначити, що проаналізовані нами матеріали кримінальних справ свідчать про те, що підставою для юридичного висновку суду про наявність стану сильного душевного хвилювання є не тільки експертні висновки про факт перебування особою в стані фізіологічного афекту на момент вчинення злочину, але й в інших емоційних станах, зокрема стресу, фрустрації⁷⁹.

---

⁷⁷ Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – С. 231-232; Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – С. 82; Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 63, 69.

⁷⁸ Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 69.

⁷⁹ Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. – Справа № 1-421 / 2003 р., справа № 1-323 / 2004 р.; Архів місцевого суду Личаківського району м. Львова. – Справа № 1-93 / 2002 р.

Спробуємо дати загальну психологічну характеристику найпоширенішим емоційним станам, які мають наведені вище властивості, і охоплюються поняттям “стан сильного душевного хвилювання”.

Афект. Афект (від лат. *affectus* – душевне хвилювання) – це нервово-психічне збудження, яке раптово виникає в гострій конфліктній ситуації і проявляється у тимчасовій дезорганізації свідомості (її звуженні) та крайній активізації імпульсивної реакції⁸⁰. Афекти (як поняття загальнопсихологічні, а не експертні) – це інтенсивні та короточасні емоційні переживання різної модальності, які раптово виникають внаслідок певних афектогенних ситуацій. Вони мають і якісні, й кількісні ознаки, які відрізняють їх від емоцій у власному розумінні цього слова, і, залежно від їх інтенсивності, можуть обмежувати свободу волевиявлення людини при вчиненні певних діянь. За своєю психологічною структурою афект є складним психологічним процесом. Це емоційний процес вибухового характеру, який швидко та бурхливо протікає, та може дати розрядку в діях невідконтрольних свідомому вольовому контролю. Найбільш суттєва властивість афекту полягає в його здатності впливати на свідомість, а також і загалом на всю психічну діяльність людини. При цьому поведінка особи в стані афекту характеризується хаотичністю, невпорядкованістю, порушенням цілеспрямованості⁸¹.

Серед основних ознак, які характеризують афект як стан і, певною мірою, як процес, психологи вказують на надзвичайно високий ступінь емоційного напруження та інтенсивності емоції; якісну зміну свідомості, її звуження; глибоку захопленість усієї психіки та організму загалом (дифузність); раптовість та несподіваність виникнення; бурхливість прояву та інтенсивність пережи-

---

⁸⁰ Еникеев М. И. Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ПРИОР, 2002. – С. 84.

⁸¹ Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 66-67; Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 11.

вань, його гостроту та яскравість; безперервне та стрімке наростання душевного хвилювання до афективної розрядки; короткочасність протікання⁸². При афекті спрощується процес мислення, спостерігається яскраво виражене падіння активності вищих рівнів психіки, різко знижується, гальмується здатність до активної розумової діяльності, проявляється дефектність сприйняття, яка полягає в так званому звуженні свідомості: свідомість фіксується тільки на тому, що обумовило афект, а все інше стає лише фоном. У такому стані людині тяжко зосереджуватися, передбачати наслідки своєї діяльності, приймати оптимальні рішення⁸³.

Під час такого емоційного стану протікання свідомо-вольових процесів загальмовується, а в окремі моменти навіть припиняється як наслідок "бунту" підкорки, відбувається розширення сфери несвідомого завдяки звуженню свідомості, що негативно відображується на всій діяльності людини. Через ослаблення вольової сфери особі в такому стані значно складніше утримати себе від насильства у відповідь на провокаційні дії інших осіб, оскільки в такий момент воно для такої особи є найбільш бажаним, і, звичайно, що значно легше діяти під впливом найближчих мотивів, які спонукають її до насильницького вирішення конфлікту⁸⁴. Адже загальна спрямованість хаотичних дій у такому емоційному стані – це намагання усунути травмуючий подразник у будь-який спосіб. І для цього можуть використовуватися засоби, які обмежуються об'єктами, що випадково опинилися в полі звуженої свідомості людини⁸⁵.

---

⁸² Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 24-25; Коновалова В. Е. Правовая психология. – Харьков: Консум, 1997. – С. 135.

⁸³ Рогачевский Л. А. Эмоции и преступления. – Л.: Знание, 1984. – С. 6.

⁸⁴ Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 28, 35.

⁸⁵ Еникеев М. И. Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ПРИОР, 2002. – С. 86.

У результаті специфічних змін, які відбуваються під час афекту, свідомістю охоплюється не все, що необхідно для впорядкованої поведінки. Це в свою чергу призводить до послаблення здатності людини усвідомлювати значення своїх дій, зменшує можливість самоконтролю та управління своєю поведінкою. Тому під впливом афекту людина робить учинки, про які потім шкодує та які не дозволила би собі вчинити в спокійному стані. Проте не правильно вважати, що в стані афекту людина взагалі не усвідомлює того, що робить. Своєрідність дій, які чиняться під впливом афекту, полягає не в тому, що людина їх взагалі не усвідомлює, а в тому, що відсутнє усвідомлення цілі своєї діяльності, а також у тому, що утруднюється свідомий контроль за своєю поведінкою. Водночас до дій, вчинених у центральній фазі афекту, не завжди можна застосувати критерій свідомо-вольової поведінки. Звичайно, до початку афекту людина переважно зберігає можливість усвідомлювати свої діяння та керувати ними в розумінні утримання себе від вчинення певних дій чи переключення їх на незначний, з погляду кримінального закону, об'єкт. Проте в центральній фазі афекту свідомість особи змінюється (звужується), що призводить до непослідовної поведінки, порушення її цілеспрямованості та впорядкованості, особа втрачає можливість у повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними⁸⁶.

Аналізуючи стан афекту, більшість психологів стверджує, що він проходить три стадії:

- перша, коли різко дезорганізується вся психічна діяльність, порушується орієнтація;
- друга, коли сильне збудження супроводжується різкими діями, які практично не контролюються;

---

⁸⁶ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 17, 52; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 25.

▪ на останній стадії нервово напруження спадає та виникає стан депресії, слабкості⁸⁷.

Отже, в літературі з психології були виокремлені такі найбільш інформативні ознаки стану афекту: 1) його вибуховий характер, який визначає суб'єктивну раптовість виникнення афекту; 2) часткове звуження свідомості з фрагментарністю сприйняття; 3) порушення регуляції дій; 4) постафективне виснаження, астения⁸⁸. Водночас у стані фізіологічного афекту у особи зберігається здатність усвідомлювати, оцінювати значення своєї поведінки та відповідно керувати нею. Проявляючись ззовні як імпульсивні, автоматизовані дії, афективні дії зберігають свою свідомо-вольову основу і з достатніми підставами можуть бути віднесені до вольових актів поведінки людини⁸⁹.

Як різновид фізіологічного афекту в літературі з психології виокремлюють так званий кумулятивний афект. Основна відмінність кумулятивного афекту від класичного фізіологічного афекту полягає в тому, що його перша фаза, як правило, розтягнута у часі (від декількох днів до декількох місяців і навіть років), протягом якого розвивається більш-менш тривала психотравмуюча ситуація, яка обумовлює накопичення емоційного напруження⁹⁰.

---

⁸⁷ Еникеев М. И. Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ПРИОР, 2002. – С. 85; Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – С. 230-231; Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – С. 89-90.

⁸⁸ Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 34.

⁸⁹ Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 29.

⁹⁰ Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – С. 231; Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – С. 87; Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 72.

Кумуляції емоційного напруження, крім ситуативних впливів, як правило, сприяють індивідуально-психологічні особливості – частіше за все такі афекти виникають в осіб, які швидко збуджуються з високим компенсаторним самоконтролем та у тих осіб, у яких спостерігається загальмованість з домінуванням “відказних” реакцій. Афективний вибух у таких випадках може відбутися й через незначний привід, за типом “останньої краплі”. Друга та третя фази кумулятивного афекту принципово не відрізняються від класичного фізіологічного афекту⁹¹.

З урахуванням загальних особливостей афективної поведінки Б. В. Сідоров запропонував такі висновки:

- по-перше, діяння, вчинені в такому стані відбуваються на свідомому рівні та мають вольовий характер, хоч і схильні до імпульсивності відповідно до наближення до критичної точки переживання;

- по-друге, незважаючи на те, що в такому стані сфера свідомості звужується та ослаблюється свідомо-вольовий контроль, людина зберігає можливість утриматися від учинення протиправних діянь;

- по-третє, в такому стані порушується цілісне сприйняття об’єктивної дійсності, тому афективна реакція на зовнішній подразник носить неадекватний характер;

- по-четверте, в стані афекту “прогалини свідомості” в психічній діяльності так чи інакше заповнюються за допомогою окремих опосередкованих свідомістю в досвіді, неусвідомлених форм вищої нервової діяльності, як наслідок, суттєво зростає роль звичних форм поведінки, загалом свідомо-вольові дії людини набувають характеру автоматизованих рухів⁹².

---

⁹¹ Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 72-73.

⁹² Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 35-36.

Поняття “фізіологічний афект” виникло та укріпилося в літературі та експертній практиці через термінологічну необхідність відмежування афекту як нормального психічного стану від патологічного. Попри умовність такого терміна, тривалий час його використовують і в юридичній, і в психологічній літературі. Термін “патологічний афект” запропонував Р. Крафт-Ебінг ще 1867 року, і на сьогодні його вважають загальновизнаним⁹³. Проте нам видається, що використання такого терміна є не таким уже й безспірним.

Аналогічне використання термінів трапляється і у вирішенні питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сп’яніння. Зокрема, у ст. 21 КК України зазначено, що особа, яка вчинила злочин у стані сп’яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманювальних речовин, підлягає кримінальній відповідальності. Проте в літературі вказано, що це положення стосується так званого “простого”, або “фізіологічного сп’яніння”, і не поширюється на “патологічне сп’яніння”. Вчинення суспільно небезпечного діяння в стані “патологічного сп’яніння”, коли особа не могла усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, дає можливість визнати особу неосудною, оскільки такий вид сп’яніння може бути віднесений до тимчасового розладу психічної діяльності, про який вказано в ч. 2 ст. 19 КК України.

Те, що вживання різних психоактивних речовин, і алкоголю зокрема, може призводити до хворобливих розладів психіки, які можуть бути віднесені до медичного критерію неосудності, не викликає сумнівів. Проблема в іншому – чи потрібно такі психічні стани позначати терміном “патологічне сп’яніння”? Треба зазначити, що в літературі з психіатрії вже досить давно існує суперечка про сам термін “патологічне сп’яніння”. Як стверджує В. Є. Рожнов, серед психіатрів майже загальновизнаною є думка

---

⁹³ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 27.

про його неприйнятність⁹⁴. Не зупиняючись детально на глибшому аналізі пропозицій, які робилися для його заміни, зауважмо лише те, що, на наш погляд, правильною є думка В. Є. Рожнова та Х. А. Гасанова про неприйнятність терміна “патологічне сп’яніння” вже тому, що будь-яке сп’яніння є результатом отруєння кори головного мозку, а, отже, будь-яке сп’яніння є ненормальним, патологічним станом⁹⁵.

Видається, що неприйнятність терміна “патологічний афект” може бути обґрунтована тими ж аргументами. Адже, враховуючи психологічну характеристику афекту, ті порушення психічної діяльності, до яких він призводить, не можна вважати за нормальний стан психіки. До речі, такий висновок випливає і з Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров’я 10-го перегляду, де будь-які афективні розлади віднесені до хворобливих розладів психіки⁹⁶. Отже, будь-який стан афекту – це вже патологічний, хворобливий стан психіки. Щоправда, треба зазначити, що таке обґрунтування неприйнятності терміна “патологічний афект”, торкається ще однієї спірної проблеми – про співвідношення понять “афект” та “обмежена осудність”. Як буде показано далі, саме віднесення стану афекту до хворобливих розладів психіки є наріжним каменем у розумінні цього психічного стану.

---

⁹⁴ Рожнов В. Е. К вопросу о клинике паталогического опьянения // Проблемы судебной психиатрии. Научные труды / Под ред. Г. В. Морозова. – М.: Центр. НИИ судебной психиатрии им. проф. В. П. Сербского, 1962. – Вып. 12. – С. 9.

⁹⁵ Рожнов В. Е. К вопросу о клинике паталогического опьянения // Проблемы судебной психиатрии. Научные труды / Под ред. Г. В. Морозова. – М.: Центр. НИИ судебной психиатрии им. проф. В. П. Сербского, 1962. – Вып. 12. – С. 8; Гасанов Х. А. Паталогическое опьянение или алкогольное сумеречное состояние // Проблемы судебной психиатрии. Научные труды / Под ред. Г. В. Морозова. – М.: Медицина, 1967. – Вып. XVIII. – С. 11-13.

⁹⁶ Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров’я 10-го перегляду. – К.: Ін-т здоров’я ім. Л. І. Медведя, 1996. – С. 25.

У літературі вказано, що терміном “патологічний афект” позначають такий психічний стан особи, який характеризується глибоким затьмаренням свідомості з бурхливим збудженням та автоматичними безцільними агресивними діями та станом повної прострації. Специфічною ознакою такого стану є характерний розвиток його у часі. У літературі виокремлюють такі стадії “патологічного афекту”:

1. Підготовча стадія, яка характеризується тим, що сприйняття оточення змінюється, свідомість хоч і зберігається, але звужується і фокусується на обставинах, які обумовлюють переживання, що травмують;

2. Стадія вибуху, яка полягає в тому, що у особи спостерігається затьмарений стан свідомості, тобто відбувається звуження свідомості і фокусування її не на реальних травмуючих переживаннях, як при фізіологічному афекті, а на уявленнях, що їх змінюють. Тобто вся психічна діяльність суб'єкта концентрується не на людях та об'єктах, які його реально оточують, а на уявленнях, що заміняють людей та предмети;

3. Стадія виснаження, яка проявляється в тому, що афект призводить до виснаження нервової системи, оскільки пов'язаний із великою внутрішньою напругою та втратою сил. У результаті такого різкого психічного і фізичного виснаження людина дуже часто одразу засинає, причому такий сон може тривати кілька годин⁹⁷.

Враховуючи те, що в стані “патологічного афекту” особа втрачає можливість усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, вчинення особою в такому стані суспільно небезпечного діяння дає підстави визнати її неосудною. Адже психічний стан особи, який позначається терміном “патологічний афект”, біль-

---

⁹⁷ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 29-31; Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – С. 81-82, 95.

ність учених відносить до хворобливих розладів психіки, про які йдеться в ч. 2 ст. 19 КК України.

Конфлікт. Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) означає зіткнення протилежностей. Конфлікт – це важковирішувана суперечність, яка пов'язана з гострими емоційними переживаннями і протистоянням. Це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях чи міжособистісних відносинах індивідів або групи людей, які пов'язані з гострими негативними емоціями, переживаннями⁹⁸. Учасники реальних конфліктів є носіями акцентованої свідомості, коли суперечності відображаються в емоційно-конфліктній формі. Можливе при цьому звуження свідомості пригнічує в особі почуття здорового глузду, призводить до неадекватної оцінки можливих наслідків конфлікту та вибору способів його вирішення⁹⁹.

У психологічній структурі конфлікту традиційно визначають декілька компонентів:

- взаємні компоненти: взаємне сприйняття особливостей кожного з учасників конфлікту; інтелектуальні здібності переробки інформації і прийняття рішень; ступінь включеності особистості у конфліктну ситуацію на різних етапах її розвитку; рівень самоконтролю учасників конфлікту; досвід роботи з людьми і професійна підготовленість; самосвідомість; саморозуміння і об'єктивність в оцінці власних можливостей;
- емоційні компоненти конфлікту, тобто сукупність переживань, хвилювань його учасників;
- вольові компоненти, що виявляються як сукупність зусиль, спрямованих на подолання суперечностей та інших труднощів, які виникають внаслідок протиборства сторін, і на досягнення цілей учасників;

---

⁹⁸ Радчук В. М., Тельман А. Г. Психологія конфліктів: Навчально-методичний посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 5.

⁹⁹ Еникеев М. И. Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ПРИОР, 2002. – С. 203.

▪ мотиваційні компоненти конфлікту, які утворюють його ядро і характеризують сутність розбіжностей між позиціями учасників суперечностей¹⁰⁰.

Сторони у конфлікті, як правило, перебувають у ситуації вибору, часто пов'язаного із великим ризиком. І часто вибір, який робиться в ситуації сильного психічного напруження, буває неадекватним¹⁰¹. Адже переважно для вирішення конфлікту особа обирає агресивні форми поведінки. У конфліктних ситуаціях, які заважають досягненню мети чи задоволенню потреб і бажань, загрожуючи людині, її престижу, гідності, може виникати психологічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження (фрустрація)¹⁰².

Фрустрація. Фрустрація (від лат. frustratio – невдача, обман) – це конфліктний емоційно-негативний стан, який виникає внаслідок руйнування надій, несподіваного виникнення нездоланих (реальних чи уявних) перешкод на шляху досягнення важливих для особи цілей, що супроводжується дезорганізацією свідомості. Фрустрація часто пов'язана з агресивною поведінкою, спрямованою проти фрустратора – джерела фрустрації. У випадку своєчасного неусунення причин фрустрації може виникнути глибокий депресивний стан, пов'язаний зі значною та тривалою дезорганізацією психічної діяльності¹⁰³. Цей психічний стан проявляється у тривожності, пригніченості, відчаї, зниженні пам'яті та здатності до логічного мислення і

---

¹⁰⁰ Радчук В. М., Тельман А. Г. Психологія конфліктів: Навчально-методичний посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 8-9.

¹⁰¹ Еникеев М. И. Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ПРИОР, 2002. – С. 204.

¹⁰² Радчук В. М., Тельман А. Г. Психологія конфліктів: Навчально-методичний посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 102.

¹⁰³ Еникеев М. И. Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ПРИОР, 2002. – С. 87; Балабанова Л. М. Судебная психология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – С. 400.

залежить від сили протидії та суб'єктивної визначеності мети¹⁰⁴. Попри багатоманіття ситуацій фрустрації, вони, як вказує І. І. Мамайчук, характеризуються двома обов'язковими умовами: 1) наявністю актуально значимої потреби; 2) наявністю перешкод для здійснення цієї потреби. Поведінка людини в період фрустрації може проявлятися в тривожних рухах, в апатії, в агресивних та деструктивних реакціях, в регресивній поведінці (звернення до моделей поведінки більш раннього періоду життя). Головною ознакою поведінки людини під час фрустрації є порушення і її вмотивованості, і доцільності¹⁰⁵.

Стрес. Стрес (від англ. distress – горе, виснаження) – це нервово-психічне перенапруження, викликане надзвичайно сильним впливом (подразником), адекватна реакція на який заздалегідь не сформована, але повинна бути знайдена в конкретній ситуації. В психології під стресом розуміють стан психічного напруження, яке виникає у людини в процесі її діяльності в найскладніших умовах, що виникають і в повсякденному житті, і за особливих обставин. Цей психологічний стан виникає в екстремальній життєвій ситуації та вимагає від людини мобілізації нервово-психологічних сил, оскільки призводить до змін у протіканні психічних процесів, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушення рухової і мовної поведінки¹⁰⁶. Основною психологічною характеристикою стресу є напруження, яке супроводжується зміною інтенсивності багатьох процесів в організмі та психіці і у бік їх підвищення, і їх пониження. Після такого напруження людина може мобілізувати свої сили, чи навпаки, в результаті цього напруження функціо-

---

¹⁰⁴ Юридична психологія: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 1999. – С. 109.

¹⁰⁵ Мамайчук І. І. Експертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – С. 101.

¹⁰⁶ Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ-2000, Магнолія плюс, 2003. – С. 91.

нальний рівень понижується, що може призвести до дезорганізації діяльності загалом¹⁰⁷.

Психічна регуляція поведінки під час стресу характеризується змінами у вищій нервовій діяльності у бік збудження або загальмованості - залежно від індивідуальних (зокрема, психофізіологічних) особливостей суб'єкта. Надто сильні подразники (стресори) викликають вегетативні зміни, такі як: посилене пульсування, підвищення рівня цукру та адреналіну в крові, що призводять до зниження здатності прийняття рішень, дезорганізації, зниження активності психічних функцій. У відповідь на надто складну ситуацію організм реагує пасивно-оборонним чином, при цьому виникають помилки у відображенні дійсності: неправильно оцінюється кількість та якість об'єктів, їх просторові та часові характеристики, звужується обсяг уваги, утруднюється її переключення¹⁰⁸.

Під час стресу відбувається тотальна мобілізація сил організму, спрямована на пошук виходу із складного, небезпечного становища, на пристосування до надзвичайно складних умов. Стресові стани неминуче виникають у всіх випадках можливої небезпеки для життя людини. Проте існують і застійні стресові стани, які обумовлюються тривалим перебуванням в небезпечній ситуації. Стресовий синдром часто виникає в ситуаціях, несприятливих для престижу людини, він може обумовлюватися і систематичними життєвими невдачами. Поняття "стрес" увів канадський учений Ганс Сельє, який визначив його як сукупність адаптаційно-захисних реакцій організму на вплив, який обумовлює фізичну чи психічну травму. В розвитку стресового стану він виділяв три етапи: 1) тривога; 2) спротив; 3) виснаження¹⁰⁹.

---

¹⁰⁷ *Мамайчук И. И.* Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. - СПб.: Речь, 2002. - С. 96.

¹⁰⁸ Юридична психологія: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 1999. - С. 107-108.

¹⁰⁹ *Еникеев М. И.* Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. - М.: ПРИОР, 2002. - С. 81.

Сучасні психологи також вважають, що стрес проходить три стадії. Як стверджують Л. М. Балабанова, Л. О. Кітаєв-Смик, Ф. С. Сафуанов та Р. А. Тигранян, стресові стани або стани підвищеного емоційного напруження, як і стан афекту, також проходять три стадії. На першій стадії відбувається кумуляція емоційного напруження, проте це емоційне напруження після кожного чергового фруструючого впливу не реалізується у якомусь вибуху, а накопичується та переходить у другу стадію, яка також не має вибухового характеру, а має вигляд так званого "плато", – інтенсивного емоційного напруження. При цьому звуження свідомості полягає не стільки у фрагментарності сприйняття, скільки в домінуванні афективної мотивації, яка має надзвичайний характер та утруднює осмислення й розуміння того, що відбувається навколо. Протягом цієї стадії можна спостерігати взагалі тимчасове виключення мислення. Третя стадія характеризується психічним виснаженням. Стрес є бурхливим емоційним станом, який виникає через раптові зміни в навколишній атмосфері й характеризується порушенням психічних функцій, пам'яті, координації рухів, звуженням уваги¹¹⁰.

Розрізняють фізіологічний та психологічний стреси. Фізіологічний стрес викликається безпосереднім впливом несприятливого стимулу на організм. Психологічний стрес як складніший інтегративний стан потребує обов'язкового аналізу значимості ситуації, з включенням інтелектуальних процесів та індивідуальних особливостей конкретної людини. Якщо під час фізіологічного стресу реакції людини стереотипні, то при психологічному стресі реакції індивідуальні та не завжди передбачувані. Виникнення психологічного стресу в певних життєвих ситуаціях може

---

¹¹⁰ Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – С. 232-233; Китаев-Смик Л. А. Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – С. 208; Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 75; Тигранян Р. А. Стресс и его значение для организма / Отв. ред. и авт. предисл. О. Г. Газенко. – М.: Наука, 1988. – С. 12.

відрізнятися не в силу об'єктивних характеристик ситуації, а через суб'єктивні особливості сприйняття людиною цієї ситуації. Саме тому неможливо виокремити універсальні психологічні стресори та універсальні ситуації, які викликають психологічний стрес однаково у всіх людей. Наприклад, навіть дуже слабкий подразник у певних ситуаціях може відіграти роль психологічного стресу або один, навіть дуже сильний подразник не може викликати стрес у всіх людей, які зазнають його впливу¹¹¹.

Отже, в аспекті досліджуваної проблематики, наведена характеристика окремих психічних станів, що впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, дозволила зробити такі висновки:

- по-перше, в літературі з психології вказується на те, що впливати на психічну діяльність особи, зменшуючи при цьому можливість людини в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, може не тільки стан афекту, але і деякі інші психічні стани;

- по-друге, з урахуванням того, що в психології не використовується єдиний термін на позначення усіх психічних станів, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, хтозна чи можливо використовувати в кримінальному кодексі невідомий психологічній науці термін для позначення таких станів;

- по-третє, оскільки кримінально-правове значення щодо розглядуваної нами проблеми мають лише ті емоційні стани, які зменшують здатність особи в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, для позначення цих станів треба використовувати саме цю їхню властивість. Тобто для того, щоб вказати в кримінальному кодексі на те, про які саме емоційні стани йдеться, необхідно зазначити, що йдеться про стани, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

---

¹¹¹ *Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. - СПб.: Речь, 2002. - С. 97-98.*

2.3. Співвідношення понять “стан сильного душевного хвилювання” та “обмежена осудність”

Неоднозначно розв'язують в юридичній літературі питання про співвідношення понять “стан сильного душевного хвилювання” та “обмежена осудність”, адже відповідно до ст. 20 *КК України* обмежена осудність за своїм психологічним змістом якраз характеризується тим, що особа під час вчинення злочину не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Як було показано вище, за своїм змістом стан сильного душевного хвилювання охоплює такі емоційні стани, які так само впливають на психічну діяльність людини.

Окремі науковці з цього приводу зауважують, що стан сильного душевного хвилювання не можна розглядати як прояв стану обмеженої осудності з урахуванням того, що стан сильного душевного хвилювання – це стан психічно здорової людини, що супроводжується зміною вольової та інтелектуальної сфер, внаслідок чого значною мірою знижується її здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Обмежена ж осудність – це такий стан людини, який характеризується наявністю у неї психічного розладу¹¹². Тобто, якщо причиною стану сильного душевного хвилювання є провокаційна поведінка потерпілого, то причиною обмеженої осудності є наявність психічних аномалій у особи¹¹³. Суперечливою в цьому аспекті видається позиція Г. В. Назаренка, який, погоджуючись із вказаною

---

¹¹² Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 *КК України*). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8.

¹¹³ Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 13; Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 142.

думкою, вважає, що особливість такого психічного стану людини, як стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув, полягає в тому, що він не виключає і не обмежує осудності особи, проте суттєво впливає на здатність особи до усвідомлено-вольової поведінки¹¹⁴.

На наш погляд, згадана думка є непереконливою. Перш за все, не зрозуміло, як можна визнавати, що певний психічний стан особи позбавляє її здатності в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, і в той же час заперечувати це. Крім того, вказаний підхід не враховує того, що для вирішення питання про хворобливість певного психічного стану особи не має значення, чим він обумовлений. У цьому аспекті, як видається, правильніше розв'язують це питання ті науковці, які вважають, що стан сильного душевного хвилювання – це, по суті, прояв стану обмеженої осудності¹¹⁵.

Зокрема, Т. Приходько вважає, що фізіологічний афект можна впевнено віднести до обмеженої осудності, оскільки в такому стані в особи суттєво порушується здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними і, крім того, фізіологічний афект має хворобливу природу¹¹⁶. На думку О. Д. Сітківської, до дій, які вчинені “на вершині” афекту, не завжди можна застосувати критерій свідомо-вольової поведінки. Звичайно, до початку самого афекту суб'єкт у більшості випадків зберігає здатність до усвідомлення та керування своєю поведінкою в тому розумінні, що може утриматися від вчинення певного діяння чи переключити афективну розрядку на незначний з погляду кри-

---

¹¹⁴ Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2002. – С. 166.

¹¹⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 259; Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. Изд. 2-е. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 56.

¹¹⁶ Приходько Т. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною // Право України. – 2001. – № 1. – С. 54-55.

мінального права об'єкт. Проте в фазі найбільш інтенсивного протікання афекту свідомість суб'єкта звужується, що призводить до непослідовної поведінки, порушується її цілеспрямованість та впорядкованість, виключається можливість повністю керувати нею¹¹⁷. Характерними ознаками фізіологічного афекту є: надзвичайність реакції особи; перебіг фаз близький до патологічного афекту; раптовість виникнення (несподіваність для суб'єкта), яка має об'єктивні ознаки і відчувається суб'єктивно; звуження свідомості з розладом цілісності сприймання, обмеженням здатності керувати своїми діями, їх агресивність; невідповідність характеру і результату цих дій причині, що їх викликала, тобто їх неадекватність; зв'язок дій і афективних переживань із психотравмуючим фактором; раптовість виходу внаслідок психічного виснаження; часткова амнезія вчиненого¹¹⁸. Порушення свідомості в такому стані можуть досягати такого рівня, що суб'єкт практично може втратити здатність до адекватного відображення та цілісного осмислення ситуації, може повністю порушитися вольовий та опосередкований характер поведінки, блокуватися здатність до інтелектуально-вольового самоконтролю та саморегуляції¹¹⁹. Враховуючи таку характеристику афекту, О. Д. Сітковська вважає, що в тих випадках, коли по справі буде констатовано, що суб'єкт не міг усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними через наявність у нього стану афекту, то такі особи повинні визнаватися неосудними, незалежно від того, чи був афект патологічний, чи ні¹²⁰.

---

¹¹⁷ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 52.

¹¹⁸ Приходько Т. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною // Право України. – 2001. – № 1. – С. 54-55.

¹¹⁹ Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – С. 95.

¹²⁰ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 53-54.

Вирішуючи питання про співвідношення вказаних понять, не треба забувати і про те, що на сьогодні відповідно до ст. 1 Закону України “Про психіатричну допомогу” вказано, що під психічним розладом треба розуміти розлад психічної діяльності, визнаний таким відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб, травм і причин смерті¹²¹. Відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров’я 10-го перегляду будь-які афективні розлади виділені в окрему групу розладів психіки і віднесені до хворобливих станів. Зокрема, до афективних розладів (F 30 – F 39) віднесено: маніакальний епізод; біполярний афективний розлад; депресивний епізод; рекурентні депресивні розлади; стійкі (афективні) розлади настрою; інші (афективні) розлади настрою; неуточнені розлади настрою (афективні)¹²². Навряд чи можна вирішувати питання про хворобливість психічного стану людини, виходячи з того, чим обумовлений такий стан – чи зовнішніми факторами, чи індивідуальними психологічними особливостями. Видається, що ці обставини не мають для цього жодного значення. Вирішення цього питання повинно відбуватися лише з урахуванням певних стандартів здорового стану психіки. Відхилення від цих стандартів повинні розглядатися як хворобливі прояви незалежно від того, чим би вони не були зумовлені. Розуміння стану сильного душевного хвилювання, коли особа втрачає в повній мірі можливість усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, як прояву стану обмеженої осудності буде правильним також і з інших міркувань.

По-перше, в ч. 2 ст. 20 КК України вказано, що визнання особи обмежено осудною враховується судом під час призначен-

---

¹²¹ Закон України “Про психіатричну допомогу” із змінами, внесеними Законом від 9 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – ст.143, 2004. – № 15. – С. 221.

¹²² Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров’я 10-го перегляду. – К.: МОЗ України, Центр медичної статистики, Ін-т здоров’я ім. Л. І. Медведя, 1996. – С. 25.

ня покарання. Про те, як саме суд повинен враховувати такий стан, у ч. 2 ст. 20 КК України не вказано. Очевидно, що стан обмеженої осудності мав би враховуватися при призначенні покарання як обставина, що його пом'якшує. Проте перелік обставин, що пом'якшують покарання, передбачених у ст. 66 КК України, не містить вказівки на стан обмеженої осудності. Про аналогічний недолік КК Російської Федерації вже згадувалося в літературі¹²³. Звичайно, перелік цих обставин не є закритим, і суд відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України може визнати такими, що пом'якшують покарання, і інші обставини, не передбачені в частині першій цієї статті, серед них і стан обмеженої осудності. Суд під час призначення покарання може також врахувати стан обмеженої осудності як обставину, що характеризує особу винного. Адже відповідно до п. 3 ст. 65 КК України серед загальних засад призначення покарання вказано на необхідність врахування під час призначення покарання особи винного. Водночас серед обставин, що пом'якшують покарання, в п. 7 ст. 66 КК України вказано на вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого. Проте стан сильного душевного хвилювання, внаслідок якого особа втрачає здатність у повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, як було показано вище, є лише одним із проявів стану обмеженої осудності. З урахуванням викладеного пропонуємо внести зміни в ст. 66 КК України і передбачити серед обставин, що пом'якшують покарання, обставину вчинення особою злочину в стані, коли вона не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Доповнення ст. 66 КК України таким новим пунктом дозволить чітко враховувати стан обмеженої осудності як обставину, що пом'якшує покарання.

---

¹²³ Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – С. 58.

По-друге, в тих випадках, коли особа вчинила суспільно небезпечне діяння в стані сильного душевного хвилювання і не буде притягуватися до кримінальної відповідальності у зв'язку із відсутністю вини щодо вчиненого нею діяння, до такої особи, якщо не визнавати такий стан проявом обмеженої осудності, неможливим буде застосування примусових заходів медичного характеру, навіть у тих випадках, коли ця особа за своїм психічним станом буде вимагати примусового медичного втручання з метою психологічної корекції її майбутньої поведінки.

Враховуючи те, що стан сильного душевного хвилювання – це, за своєю суттю, прояв стану обмеженої осудності, виникає запитання: чи можна застосовувати до особи, яка вчинила злочин у стані сильного душевного хвилювання, правові наслідки обмеженої осудності? Йдеться про те, що в ст. 20 КК України передбачено, що визнання особи обмежено осудною враховується судом під час призначення покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру. Саме можливість застосування до обмежено осудних примусових заходів медичного характеру і викликає у нас певні застереження. В ч. 2 ст. 19 КК України передбачено можливість застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, визнаних неосудними. В ч. 3 ст. 19 КК України передбачено можливість застосування таких заходів до осіб, які вчинили злочин у стані осудності, але до постановлення вироку внаслідок психічної хвороби втратили здатність усвідомлювати свої діяння або керувати ними. Отже, в обох випадках вказані примусові заходи застосовуються до осіб, які відповідно не мали під час вчинення суспільно небезпечного діяння або не мають вже після вчинення злочину можливості усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Не зрозуміло тільки, чому тоді передбачено застосування примусових заходів медичного характеру до тих осіб, які визнані обмежено осудними, тобто які і мали, і мають й під час вчинення злочину, і після цього можливість усвідомлювати свої діяння та керувати ними, щоправда, не в повній мірі.

Видається, що не узгоджені між собою положення ч. 1 та ч. 2 ст. 20 КК України. Адже в ч. 1 ст. 20 КК України вказано, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, оскільки в ч. 2 ст. 20 КК України передбачено можливість застосування до вказаної категорії осіб примусових заходів медичного характеру, можна зробити висновок про те, що в окремих випадках визнання особи обмежено осудною є підставою, коли вона не буде підлягати кримінальній відповідальності. Адже вказані заходи, хоч і є, певною мірою, заходами кримінально-правового впливу, проте, за чинним КК України, не входять до системи заходів кримінальної відповідальності. Мабуть, законодавець мав би передбачити можливість застосування в таких випадках примусових заходів медичного характеру разом із покаранням. Саме на такому застосуванні примусових заходів медичного характеру наголошують окремі науковці. При цьому зазначено, що відповідно до чинного КК України до обмежено осудних можливим є призначення лише такого примусового заходу медичного характеру, як надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку¹²⁴.

Проте в чинному КК України, на відміну від окремих іноземних держав, не передбачено можливості застосування примусових заходів медичного характеру разом із покаранням. Неможливість застосування примусових заходів медичного характеру разом із покаранням обґрунтовується і тим, що на сьогодні серед передбачених видів таких заходів лише деякі з них за своїм змістом можуть бути призначені і застосовані разом з окремими покараннями. Так, наприклад, у випадку призначення покарань, які пов'язані з ізоляцією особи, неможливо застосувати жодний із примусових заходів медичного характеру, адже виконуються вони в різних установах та закладах. У випадку призначення виправних робіт, громадських робіт, службових обмежень для

---

¹²⁴ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – С. 302.

військовослужбовців можливо призначити лише надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. І лише у випадку призначення більш м'яких видів покарань можливо застосувати до особи будь-який примусовий захід медичного характеру. Проте таке тлумачення кримінального закону та така практика його застосування, на наш погляд, була би несправедливою та такою, що порушує принцип рівності громадян перед законом. Адже особи, до яких було застосовано більш м'який вид покарання, а отже, які становлять собою меншу суспільну небезпеку, опинялися би в гіршому становищі порівняно з тими, до яких були застосовані суворіші види покарання.

Окремі науковці вважають, що застосування до осіб, які визнані обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру треба розглядати як особливу форму реалізації щодо них кримінальної відповідальності. Обґрунтовують цю думку тим, що вказані особи відповідно до ч. 1 ст. 20 КК України підлягають кримінальній відповідальності, а отже, і застосування до таких осіб примусових заходів медичного характеру необхідно розглядати як специфічну форму реалізації кримінальної відповідальності¹²⁵. На наш погляд, висловлена думка не може бути визнана правильною з таких міркувань:

- по-перше, навряд чи можна пояснити, чому ті самі примусові заходи медичного характеру в одних випадках є формою реалізації кримінальної відповідальності, а в інших випадках не визнаються такими. Правова природа вказаних заходів у всіх випадках однакова. Це впливає хоча б з того, що законодавець не робить жодних застережень щодо цілей застосування цих заходів у різних випадках;

- по-друге, очевидно, що заходи кримінальної відповідальності застосовуються передусім із метою виправлення особи, яка вчинила злочин. Проте в ст. 92 КК України серед цілей

---

¹²⁵ Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. Издание второе. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 231.

застосування вказаних заходів такої мети не передбачено. Що більше, якщо визнавати застосування примусових заходів медичного характеру до обмежено осудних формою реалізації кримінальної відповідальності, то дуже дивно виглядає положення, коли серед цілей кримінальної відповідальності вказано мету обов'язкового лікування особи;

- по-третє, будь-яка форма реалізації кримінальної відповідальності має чітко визначені початок та кінець. Застосування примусових заходів медичного характеру не обмежується термінами і триває до одужання особи або такого покращення її психічного стану, який дозволяє передати її на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом.

З урахуванням викладеного, видається, що застосування примусових заходів медичного характеру до обмежено осудних осіб не можна вважати формою реалізації щодо них кримінальної відповідальності. Отож незважаючи на те, що в ч. 1 ст. 20 *КК України* вказано, що згадані особи підлягають кримінальній відповідальності, застосування до таких осіб примусових заходів медичного характеру треба вважати тим випадком, коли вони все ж таки не будуть підлягати кримінальній відповідальності за вчинений злочин.

У кримінальному законодавстві окремих держав розглядувана проблема вирішується більш правильно. Зокрема, в ч. 2 ст. 26 *КК Республіки Вірменії*, ч. 2 ст. 100, ст. 106 *КК Республіки Білорусь*, ч. 2 ст. 102 *КК Грузії*, ст. 95 *КК Республіки Казахстан*, ст. 95 *КК Киргизької Республіки*, ст. 70 *КК Латвійської Республіки*, ч. 2 ст. 99 *КК Російської Федерації*, передбачено можливість застосування до обмежено осудних осіб примусових заходів медичного характеру разом із покаранням і при цьому детально регламентовано процедуру застосування таких заходів. Щоправда, треба вказати на те, що, оскільки кримінальна відповідальність реалізується не тільки у формі покарання, доцільно було би передбачити можливість застосування таких заходів не тільки разом із покаранням, але і з іншими її формами. Проте, як ми вже зазначили, в *КК Ук-*

раїни такої можливості не передбачено. Тож постає питання, в яких випадках можливим є застосування до осіб, визнаних обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру, щоб застосування таких заходів не суперечило положенню про те, що обмежено осудна особа підлягає кримінальній відповідальності?

На наш погляд, єдиноможливим випадком застосування таких заходів відповідно до чинного КК України є той, коли особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані обмеженої осудності, не буде підлягати кримінальній відповідальності у зв'язку з відсутністю в її діянні вини. Оскільки стан сильного душевного хвилювання за своїм психологічним змістом є проявом стану обмеженої осудності, примусові заходи медичного характеру повинні застосовуватися і до таких осіб, якщо вони в такому стані вчинили суспільно небезпечні діяння без вини. Враховуючи психологічну характеристику обмеженої осудності, такі випадки цілком можливі. Що більше, у випадках визнання особи обмежено осудною особливу увагу необхідно приділяти встановленню вини. Застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, визнаних обмежено осудними лише в тих випадках, коли буде встановлено, що вони вчинили суспільно небезпечні діяння без вини, буде повністю узгоджуватися з підставами для застосування цих заходів в інших випадках. Проте в порядку *de lege ferenda* можна запропонувати внести зміни до чинного КК України, якими передбачити можливість застосування до осіб, визнаних обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру разом із заходами кримінальної відповідальності, зокрема покаранням.

2.4. Кримінально-правова характеристика обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання

На сьогодні відповідно до ст. 116 та ст. 123 КК України стан сильного душевного хвилювання має кримінально-правове значення як ознака суб'єктивної сторони вказаних складів злочинів лише в тих випадках, коли його виникнення було обумовлено протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, конкретні форми прояву якої чітко передбачені в названих статтях.

Протизаконне насильство. І у ст. 116, і в ст. 123 КК України серед обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, законодавець спершу вказує на таку обставину, як протизаконне насильство з боку потерпілого. Розуміння поняття насильства є неоднозначним у науці кримінального права. Стосовно розглядуваного складу злочину можна виокремити принаймні такі питання, що стосуються розуміння змісту поняття насильства:

1. Чи охоплюється поняттям насильства тільки фізичний вплив на особу або ж під цим поняттям розуміють також і психічний вплив на особу?

2. Законодавець вказує на протизаконність насильства. Проте чи означає це, що таке насильство обов'язково має бути кримінально-протиправним, і чи правомірно взагалі вказувати на протизаконність насильства?

3. Якщо розуміти під поняттям насильства не тільки фізичний, але і психічний вплив на особу, то чи має йтися лише про погрозу фізичним впливом?

Ці та деякі інші питання щодо розуміння поняття насильства залишаються спірними в науці кримінального права і потребують свого вирішення.

Окремі науковці вважають, що поняттям "насильство" має охоплюватися тільки протиправний фізичний вплив на особу. Обґрунтовують вони свою думку тим, що терміни "насильство"

та “погроза” окремо використовуються законодавцем при формулюванні деяких складів злочину. Це і дає підстави розглядати їх як окремі поняття, а під поняттям “насильство” розуміти лише фізичний вплив на особу¹²⁶. Отже, під поняттям насильства пропонують розуміти фізичний вплив на організм потерпілого, який полягає в нанесенні удару, позбавленні чи обмеженні особистої свободи, заподіянні тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості чи навіть смерті¹²⁷.

Проте більшість науковців все ж таки визнає, що під насильством треба розуміти і протиправний фізичний, і протиправний психічний вплив на особу¹²⁸. Такої ж позиції дотриму-

---

¹²⁶ Загородников Н. И. Преступления против здоровья. – М.: Госюриздат, 1969. – С. 85-86; Ткаченко В. Н. Преступления, совершенные в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Проблемы разработки нового советского уголовного законодательства. – М., 1990. – С. 123-124; Ткаченко Т. Уголовно-правовое значение аффекта // Законность. – 1995. – № 10. – С. 18; Шарипов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 24.

¹²⁷ Навроцький В. О., Гростюк З. А. Тлумачний словник (Особливої частини кримінального законодавства України). – Львів: Юрид. ф-т Львівського державного ун-ту ім. Івана Франка, 1997. – С. 73-74.

¹²⁸ Бородин С. В. Преступления против жизни. – М.: Юристь, 1999. – С. 184-185; Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 21-23; Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ “Консум”, 1995. – С. 25; Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2002. – С. 172; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 63; Стаиш В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности. – Харьков, 1976. – Вып. I. – С. 90; Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 10; Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Под ред. Заслуженного деятеля науки РФ, д.ю.н., проф. Щербы С. П. – М.: Юрлитинформ, 2002. – С. 22.

ється на сьогодні і Пленум Верховного Суду України¹²⁹. Якщо розуміння фізичного насильства практично не викликає дискусій, то зміст погроз при психічному насильстві є досить дискусійним у науці кримінального права. Треба погодитися з А. В. Байловим, що фізичне насильство – це будь-який фізичний вплив на людину, що може спричинити біль, тілесні ушкодження або смерть. До такого насильства можна віднести: побої, заподіяння тілесних ушкоджень, позбавлення або обмеження волі, вбивство, зв'язування, звалтування, викрадення людини тощо¹³⁰.

Спірним, як ми вже зазначили, є питання про зміст погроз при психічному насильстві. Окремі науковці вважають, що зміст психічного насильства вичерпується погрозою заподіяти фізичну шкоду¹³¹. Інші вважають, що психічне насильство – це реальна погроза спричинити не тільки фізичну, але й майнову чи моральну шкоду¹³². Найповніше за змістом, на наш погляд, визначення психічного насильства подає А. В. Байлов. На його думку, це вчинений у будь-якій формі проти волі та свідомості потерпілого протиправний психічний вплив на нього. Цей вид насиль-

---

¹²⁹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи” // Юридичний вісник України (15-27 березня 2003 р.). – 2003. – № 11.

¹³⁰ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 10.

¹³¹ Уголовное право России. Учебник для вузов. В 2-х томах. / Под ред. д.ю.н., профессора А. Н. Игнатова и д.ю.н., профессора Ю. А. Красикова. – М.: НОРМА-ИНФРА. М., 1998. – Т. 2. Особенная часть. – С. 51.

¹³² Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ “Консум”, 1995. – С. 25; Стаишис В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности. – Харьков, 1976. – Вып. I. – С. 90; Бородин С. В. Преступления против жизни. – М.: Юрист, 1999. – С. 184-185; Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8.

ства охоплює погрози: завдати фізичної шкоди (вбивством, тілесним ушкодженням тощо), заподіяти майнову шкоду (знищенням або пошкодженням майна), нанести моральну шкоду (поширенням відомостей, що ганьблять особу або її родичів тощо)¹³³. Щоправда, тяжко погодитися з тим, що цей вид насильства може відбуватися поза волею та свідомістю особи. Адже якщо погроза – це психічний вплив на особу, то він повинен передбачати усвідомлення адресатом цього впливу.

Не досить чітку позицію в цьому питанні займає О. М. Попов, який спершу не погоджується з тим, що поняттям “насильство” повинно охоплюватися тільки фізичне насильство, вказуючи, що, оскільки в законі не роблять спеціального застереження про те, що насильство повинно бути обов’язково фізичним, є всі підстави розуміти насильство як фізичний так і психічний протиправний вплив на особу. При цьому під психічним насильством він пропонує розуміти не тільки погрозу заподіяти фізичне насильство, але й погрозу оприлюднити відомості, що ганьблять особу, а також погрозу знищити чи пошкодити майно. Проте далі чомусь вказує, що поняттям “насильство” у розумінні складів злочинів, передбачених в ст. 107 та ст. 113 КК Російської Федерації, охоплюється фізичне насильство, а також тільки погроза заподіяти фізичне насильство. Всі інші види погроз він пропонує розглядати в межах іншого поняття – “інші протиправні діяння”, які так само, за КК Російської Федерації, визнаються обставиною, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання¹³⁴.

Мабуть, для того, щоб з’ясувати зміст того чи іншого поняття в конкретному випадку, зміст якого не розкриває сам законодавець, необхідно використати метод системного аналізу

---

¹³³ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров’я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 10.

¹³⁴ Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 21-23.

- тобто спробувати визначити його зміст з урахуванням того, який зміст вкладає в це поняття законодавець в інших випадках. Наприклад, не роз'яснюють, що треба розуміти під насильством у ст. 116, ст. 123, ч. 2 ст. 365, ч. 2 ст. 373, ч. 2 ст. 424, ч. 2 ст. 431, ч. 1 ст. 446 КК України. В ч. 1 ст. 157, ч. 1 ст. 160, ч. 2 ст. 161 КК України не конкретизовано не тільки зміст насильства, але й зміст погроз. Отже, для того, щоб вирішити питання про те, що розуміємо під насильством та що охоплює поняття погрози, необхідно звернутися до системного аналізу КК України.

Як ми вже зазначали, в окремих випадках законодавець використовує поняття "насильство", не розкриваючи при цьому його зміст. Звернення до окремих статей КК України дає підстави зробити висновок, що в цих випадках поняття "насильство" використовується як родове поняття, що охоплює і фізичне, і психічне насильство. Такий висновок впливає, зокрема, із ч. 2 ст. 180 КК України, де окремо вказано про "фізичне" та "психічне насильство", а також із ч. 1 ст. 152 КК України та ч. 1 ст. 153 КК України, в яких ідеться лише про "фізичне насильство". Отже, з аналізу наведених статей можна зробити висновок про те, що законодавець в окремих випадках обумовлює вид насильства - фізичне чи психічне, в усіх інших випадках він використовує його як родове поняття, що охоплює і фізичне, і психічне насильство. Водночас аналіз деяких інших статей КК України дозволяє зробити протилежний висновок. Зокрема, у ч. 1 ст. 157, ч. 1 ст. 160, ч. 2 ст. 161 КК України законодавець вказує на застосування "погрози" або "насильства", у назвах ст. 354, 346, 350, 377, 398, 405 КК України також окремо ідеться про "погрозу" або "насильство". В ч. 2 ст. 162, ст. 174, ч. 1 ст. 228, ч. 2 ст. 303, ч. 3 ст. 342, ч. 2 ст. 393 КК України вказується на "насильство або погрозу його застосування", у ч. 1 ст. 189, ч. 1 ст. 206, ч. 1 ст. 345, ст. 355, ч. 1 ст. 377, ст. 386, ч. 1 ст. 398 КК України ідеться про "погрозу насильством". Зрозуміло, що і в таких випадках поняттям насильства не охоплюється погроза, адже не можна погрожувати погрозою. Отже, із аналізу названих статей впливає

висновок про те, що поняттям “наси́льство” охоплюється лише протизаконний фізичний вплив на особу.

В окремих випадках, на наш погляд, законодавець чинить зовсім непослідовно. Наприклад, у ч. 1 ст. 345, ч. 1 ст. 377, ст. 386, ч. 1 ст. 398 *КК України* йдеться про “погрозу вбивством або наси́льством”. Отже, із аналізу названих статей можна зробити висновок, що поняттям наси́льства не охоплюється заповідання смерті іншій особі. Проте видається, що не потребує особливого доведення те, що як би ми не тлумачили поняття наси́льства, протиправне винне заповідання смерті іншій особі – найбільш яскравий приклад наси́льства над особою. Отже, позиція законодавця в наведених випадках є незрозумілою.

Неоднозначно вирішується питання і про зміст погрози в тих випадках, коли його не визначено самим законодавцем. У різних випадках законодавець по-різному конкретизує зміст погроз:

- у ч. 1 ст. 345, ч. 1 ст. 377, ч. 1 ст. 398 *КК України* йдеться про погрозу “вбивством, наси́льством, знищенням чи пошкодженням майна”;
- у ст. 386 *КК України* – про погрозу “вбивством, наси́льством, знищенням майна”;
- у ч. 1 ст. 206, ч. 1 ст. 355 *КК України* – про погрозу “наси́льством, знищенням чи пошкодженням майна”;
- у ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153 *КК України* – про погрозу “фізичним наси́льством”;
- у ст. 129 *КК України* окремо встановлено кримінальну відповідальність за погрозу вбивством;
- у ст. 195 *КК України* йдеться про погрозу “знищенням чужого майна шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом”;
- у ч. 2 ст. 206, ч. 2 ст. 355 *КК України* – про погрозу “вбивством чи заповіданням тяжких тілесних ушкоджень”;
- у ч. 2 ст. 147 *КК України* – про погрозу “знищенням людей”;
- у ч. 2 ст. 154 *КК України* – про погрозу “знищенням, пошкодженням або вилученням майна, або розголошенням відомостей, які ганьблять потерпілу особу чи його (її) близьких родичів”;

- у ст. 266 КК України - про погрозу “вчинити викрадення або використати радіоактивні матеріали”;
- у ч. 1 ст. 280 КК України - про погрозу “вбивством, заповіданням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна”;
- у ч. 1 ст. 189 КК України - про погрозу “насильством, обмеженням прав, свобод або законних інтересів, пошкодженням чи знищенням майна, або розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці”;
- у ч. 2 ст. 189 КК України - про погрозу “вбивством, заповіданням тяжких тілесних ушкоджень”;
- у ч. 1 ст. 346 КК України - про погрозу “вбивством, заповіданням шкоди здоров’ю, знищенням або пошкодженням майна, викраденням або позбавленням волі”;
- у ч. 1 ст. 350 КК України - про погрозу “вбивством, заповіданням тяжких тілесних ушкоджень, знищенням чи пошкодженням майна загальнонебезпечним способом”;
- у ч. 1 ст. 405 КК України - про погрозу “вбивством, заповіданням тяжких тілесних ушкоджень чи побоїв або знищенням чи пошкодженням майна”;
- у ч. 2 ст. 186, ч. 3 ст. 189, ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312 КК України - про погрозу “насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров’я”;
- у ч. 1 ст. 187 КК України - про погрозу “насильством, яке є небезпечним для життя чи здоров’я”.

З урахуванням викладеного видається, що є безпідставним обмежувати зміст поняття “психічне насильство” лише погрозою заповідати протиправний фізичний вплив. Таке обмежене розуміння змісту цього поняття не відповідає закону, який не містить жодних застережень щодо можливості віднесення до психічного насильства і інші види погроз. З цього приводу правильною треба визнати позицію Пленуму Верховного Суду України в п. 23 постанови від 7 лютого 2003 р. № 2 “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи”, де вказується, що психічне насильство може полягати у погрозі заповідати фізичну, моральну або майнову шкоду.

Більшість науковців при визначенні поняття насильства як обставини, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, звертають увагу на те, що таке насильство, як про це вказує сам законодавець, повинно бути протизаконним¹³⁵. При цьому наголошується, що правомірне застосування фізичного чи психічного насильства, до прикладу, при здійсненні представником влади законних дій, які необхідно пов'язані із заподіянням насильства (наприклад, при затриманні небезпечного злочинця), також може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, проте в такому випадку цей стан не може бути підставою для пом'якшення відповідальності винного¹³⁶. Як вказує О. М. Попова, розширення переліку обставин у КК Російської Федерації, які, на думку законодавця, можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, зокрема через вказівку на аморальні діяння потерпілого, дають підстави говорити про те, що і поняття "насильство" зазнало суттєвих змін. Це дозволяє, на його думку, визнати юридичним фактом виникнення такого стану не тільки кримінально-протиправне, але й інше насильство¹³⁷. Остапенко Л. А., досліджуючи поняття "протизаконне насильство" як обставину, що обумовлює виникнення стану сильного душевного хвилювання, стверджує, що таке насильство не завжди є кримінально-протиправним. Фізичне насильство, на її думку, може проявлятися у заподіянні тілесних ушкоджень, побоїв, незаконному

---

¹³⁵ *Бородин С. В.* Преступления против жизни. – М.: Юристь, 1999. – С. 184-185; *Назаренко Г. В.* Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – С. 172; *Сидоров Б. В.* Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 63.

¹³⁶ *Борисов В. И., Куц В. Н.* Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ "Консум", 1995. – С. 25.

¹³⁷ *Попов А. Н.* Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 25.

позбавленні волі тощо, які є кримінально-протиправними діяннями. Проте психічне насильство може полягати у погрозі заподіяти тілесні ушкодження або поширити відомості, розголошення яких небажане для винної особи, або знищити майно у спосіб, не передбачений ст. 195 *КК України*, що не є кримінально-протиправним діянням¹³⁸.

Нам видається, що правильно вирішують питання про те, чи повинно бути насильство протиправним і чи повинно воно бути обов'язково кримінально-протиправним, А. В. Байлов та Л. В. Сердюк, які взагалі пропонують відмовитися від вказівки на протизаконність насильства. На їхню думку, в юридичному значенні поняття "насильство" слід розглядати тільки як протизаконне. Не може бути законного насильства. Поняття "насильство" вже містить у собі ознаку протизаконності¹³⁹. До речі, треба зазначити, що в кримінальному законодавстві окремих держав, а саме в ст.ст. 98, 108 *КК Республіки Казахстан*, ст.ст. 105, 114 *КК Республіки Вірменії*, ст.ст. 122, 129 *КК Республіки Азербайджан*, ст.ст. 120, 127 *КК Латвійської Республіки*, ст.ст. 103, 109 *КК Естонської Республіки*, ст.ст. 118, 132 *КК Республіки Болгарії*, ст.ст. 141, 150 *КК Республіки Білорусь*, де серед обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, вказується на насильство, також не вміщено вказівки на його протизаконність чи протиправність.

Наведений аналіз підходів до розуміння змісту поняття насильства, що може обумовити виникнення стану сильного

---

¹³⁸ *Остапенко Л. А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 *КК України*). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8.

¹³⁹ *Байлов А. В.* Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 4-5; *Сердюк Л. В.* Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Под ред. Заслуженного деятеля науки РФ, д.ю.н., проф. Щербы С. П. – М.: Юрлитинформ, 2002. – С. 13.

душевного хвилювання, в складах злочинів, що передбачені в ст. 116 та ст. 123 КК України, дозволив зробити такі висновки:

▪ по-перше, на сьогодні, використовуючи тільки метод системного аналізу кримінально-правових норм, неможливо дати відповідь на запитання про те, чи охоплюється поняттям насильства тільки протиправний фізичний, або також – протиправний психічний вплив на особу;

▪ по-друге, при вирішенні питання про зміст поняття “насильство”, яке вживається в ст. 116 та ст. 123 КК України, необхідно враховувати те, що терміном “насильство” законодавець у більшості випадків позначає таку ознаку об’єктивної сторони складу злочину як спосіб вчинення злочину, але в названих статтях це не ознака складу злочину. Цим терміном позначається поведінка потерпілого, що перебуває за межами складу злочину, а це означає, що і під час тлумачення змісту поняття, що ним позначається, повинні враховуватися інші чинники, а саме суб’єктивне сприйняття винною особою такої поведінки потерпілого, а також здатність такої поведінки обумовлювати виникнення стану сильного душевного хвилювання у винного. Правильною в цьому аспекті треба визнати позицію тих науковців, які вказують на те, що основною вимогою, яка пред’являється до насильства у складах злочинів, передбачених у ст. 116 та ст. 123 КК України, є спроможність такого насильства викликати стан сильного душевного хвилювання¹⁴⁰;

▪ по-третє, треба визнати, що законодавець, перераховуючи в ст. 116 та ст. 123 КК України в казуальному порядку обставини, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, вказуючи, зокрема, на насильство, суттєво і, на наш погляд, безпідставно зменшує кількість обставин, які можуть обумовити виникнення такого стану. Зокрема, Пленум Верховного Суду України в п. 23 постанови від 7 лютого 2003 р. № 2

---

¹⁴⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 259.

“Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи” зазначає, що поняттям насильства охоплюється погроза заподіяти фізичну, майнову або моральну шкоду, але чомусь саме заподіяння майнової чи моральної шкоди поняттям насильства не охоплюється. Таку ж позицію простежуємо і в літературі. Навіть ті науковці, які під насильством розуміють протиправний фізичний та психічний вплив на людину, не відносять до насильства знищення чи пошкодження чужого майна¹⁴¹;

▪ по-четверте, навіть за найширшого розуміння змісту поняття насильства, коли ним будуть охоплюватися будь-які агресивні діяння, зокрема і знищення чи пошкодження майна, цим поняттям все одно не буде охоплюватися розголошення відомостей, які певні особи бажають зберегти в таємниці (реалізація погрози заподіяти моральну шкоду). Лише окремі науковці, розширюючи зміст поняття психічного насильства, вважають, що ним охоплюється і сам факт розголошення неправдивих відомостей про особу, тобто фактичне заподіяння моральної шкоди¹⁴². Справді, якщо лише сам факт погрози розголосити такі відомості може, за твердженням Пленуму Верховного Суду України, обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, то очевидно, що і безпосереднє розголошення таких відомостей ще ймовірніше може обумовити виникнення такого стану;

▪ по-п’яте, видається, що термін “насильство” для позначення протиправної поведінки потерпілого законодавець вживає у названих складах злочинів невдало. Його можна замінити

---

¹⁴¹ Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом’якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 8; Шаранов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 290-291; Петин И. А. Механизм преступного насилия. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2004. – С. 71.

¹⁴² Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. / Под ред. Заслуженного деятеля науки РФ, д.ю.н., проф. Щербы С. П. – М.: Юрлитинформ, 2002. – С. 208.

на інший термін, що буде позначати поняття більш широке за змістом, яке охоплюватиме найрізноманітніші форми прояву протиправної поведінки потерпілого, включаючи і різні погрози, і реалізацію цих погроз – “протиправна поведінка”.

Тяжка образа. Ще однією обставиною, що, на думку законодавця, може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, коли такий стан буде визнаватися ознакою суб'єктивної сторони складів злочинів, що передбачені в ст. 116 та ст. 123 КК України, названо тяжку образу з боку потерпілого. Розуміння цього поняття також викликає різні дискусії в науковій літературі. Передусім, спір виникає про критерії віднесення образи до тяжкої. З цього приводу можна виокремити такі підходи:

1. У вирішенні питання про тяжкість образи до уваги треба брати лише об'єктивну її тяжкість. Вирішувати це необхідно з урахуванням загальноприйнятих норм моралі в конкретному суспільстві;

2. У вирішенні питання про тяжкість образи до уваги треба брати і її об'єктивну тяжкість, і суб'єктивне сприйняття її винним. Щоправда, в таких випадках одні вчені приділяють більшу увагу об'єктивним ознакам тяжкості образи, інші – її суб'єктивному сприйняттю винним;

3. Окремі науковці пропонують у вирішенні питання про тяжкість образи до уваги брати лише її суб'єктивне сприйняття винним. При цьому вирішувати це питання вони пропонують з урахуванням індивідуальних особливостей кожної конкретної особи.

До прикладу, в одному з перших *Науково-практичних коментарів КК УРСР* вказувалося, що суд повинен вирішувати питання про тяжкість образи, виходячи не з індивідуальних характеристик кожної особи, а керуючись при цьому певними об'єктивними критеріями, наприклад “соціалістичною правосвідомістю”¹⁴³. Згодом у

---

¹⁴³ Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий/ Под общ. ред. Председателя Верховного Суда Украинской ССР В. И. Зайчука. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1969. – С. 247.

науковій літературі почали звертати увагу на той факт, що сприйняття образи є дуже індивідуальним, а, отже, вирішувати питання про тяжкість образи, не беручи при цьому до уваги суб'єктивне сприйняття її винним, неправильно¹⁴⁴. Таку ж позицію простежують і в судовій практиці¹⁴⁵. Проте, визнаючи необхідність врахування об'єктивних і суб'єктивних факторів, різні науковці роблять акцент на більшій важливості врахування чи то суб'єктивних, чи то об'єктивних чинників. Зокрема, В. І. Борисов, В. М. Куц, С. В. Бородин, О. М. Попов вважають, що при визначенні ступеня тяжкості образи треба брати до уваги не тільки індивідуальні особливості особи, але й вирішувати це питання з позицій суспільної свідомості, враховуючи загальноприйнятий еталон поведінки в суспільстві. При цьому перебільшення значення індивідуальних особливостей особи винного, на їхню думку, може призвести до втрати цього загальноприйнятого еталона поведінки¹⁴⁶. Дотримуючись цього погляду, В. Козаченко та І. Курченко стверджують, що використання так званого "табірного" жаргону в процесі спілкування не повинно визнаватися підставою для виникнення стану сильного душевного хвилювання¹⁴⁷. Ця думка викликає такі заперечення:

---

¹⁴⁴ *Сташис В. В.* Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности. - Харьков, 1976. - Вып. I - С. 92; Кримінальний кодекс України / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре, 2003. - С. 61-62.

¹⁴⁵ Судова практика в кримінальних справах // Радянське право. - 1990. - № 11. - С. 85; Судова практика в кримінальних справах // Радянське право. - 1986. - № 8. - С. 87.

¹⁴⁶ *Борисов В. И., Куц В. Н.* Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. - Харьков: НПКФ "Консум", 1995. - С. 25; *Бородин С. В.* Преступления против жизни. - М.: Юристъ, 1999. - С. 186; *Бородин С. В.* Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. - М.: Юрист, 1994. - С. 118; *Попов А. Н.* Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. - СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. - С. 120.

¹⁴⁷ *Козаченко И., Курченко В.* Квалификация преступлений, совершаемых в состоянии сильного душевного волнения // Советская юстиция. - 1991. - № 11. - С. 21.

- по-перше, таке застереження не тільки не впливає із закону, а навпаки, суперечить йому;
- по-друге, очевидно, що визначальним при вирішенні цього питання повинна бути не форма спілкування, а його суб'єктивне сприйняття. Оскільки, в іншому випадку, і використання для образи мови глухонімих між тими, хто її розуміє, також може бути поставлено під сумнів, адже вона також не є загальноприйнятою формою спілкування і не зрозуміла для більшості.

Інші науковці, зокрема В. Барішева, Л. А. Остапенко, Т. Г. Шавгулідзе, вважають, що при вирішенні питання про те, чи була образа тяжкою, перш за все, треба виходити саме з суб'єктивних моментів сприйняття особою такої образи. Адже значення образи для кожної людини залежить від її індивідуальних (психологічних, фізичних та емоційних) особливостей: хворобливий фізичний і психічний стан, вагітність, тип темпераменту, приналежність до певних соціальних груп тощо¹⁴⁸.

Нам видається, що позиція тих науковців, які вважають, що при вирішенні питання про тяжкість образи до уваги обов'язково треба брати її об'єктивний зміст, так чи інакше призводить до того, що в окремих випадках суб'єктивне сприйняття образи буде нівелюватися. Адже застосування об'єктивного критерію при вирішенні цього питання завжди буде базуватися на певному сумніві в тому, що, незважаючи на те, що у конкретної особи через поведінку потерпілого виник стан сильного душевного хвилювання, в іншій особі такий стан міг і не виникнути. Річ у тому, що тут необхідно брати до уваги те, що причина завжди дорівнює своєму наслідку – немає маленьких причин, які б спричиняли великі наслідки і навпаки. Тобто, коли вже образа обумовила виникнення стану сильного душевного хвилювання,

---

¹⁴⁸ Барышева В. Уголовно-правовое значение "аномального аффекта" // Законность. – 2003. – № 12. – С. 35; Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 9; Шавгулидзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – С. 136.

то очевидно, що для цієї конкретної особи вона була тяжкою, незважаючи на те, що багато осіб на неї могли зреагувати по-іншому. Шукати об'єктивний критерій тяжкості образи означає, що є певний перелік образ, які у всіх і кожного (або принаймні у більшості) обумовляють виникнення такого стану. В цьому аспекті не зовсім правильною видається думка О. М. Попова, який переконаний, що необхідність врахування психоемоційних особливостей винного у відриві від оцінки дій потерпілого може призвести до численних помилок, коли один лише погляд може обумовити виникнення у винної особи стану сильного душевного хвилювання¹⁴⁹. Річ у тому, що образа – це завжди протиправна та аморальна поведінка, а саме з такою поведінкою і пов'язує законодавець можливість виникнення стану сильного душевного хвилювання.

У цьому аспекті, на наш погляд, правильно вирішують розглядуване питання ті науковці, які вважають за необхідне надавати важливе значення саме суб'єктивним факторам. Адже в одних випадках у людини протиправна чи аморальна поведінка іншої особи може викликати стан сильного душевного хвилювання, а в іншій – така сама поведінка обумовить лише просте емоційне збудження – все залежить тільки від індивідуальних особливостей конкретної особи¹⁵⁰. Іноді слова можуть вимовлятися ввічливим тоном, проте в них може вкладатися особливий образливий зміст, який зрозумілий лише тій людині, якій ці слова адресовані¹⁵¹. Якщо в таких випадках при вирішенні питання про тяжкість образи брати до уваги об'єктивні критерії, то прийдемо до висновку, що образа не була тяжкою. Проте, як видається, таке рішення не врахо-

---

¹⁴⁹ Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. – С. 120.

¹⁵⁰ Кругликов Л. Совершение преступления под влиянием сильного душевного волнения // Советская юстиция. – 1983. – № 14. – С. 21.

¹⁵¹ Рогачевский Л. А. Эмоции и преступления. – Л.: Знание, 1984. – С. 7.

уватиме суб'єктивного сприйняття такої поведінки, що буде абсолютно неправильним.

Як зазначає О. Д. Сітковська, в літературі найпоширенішим є визначення тяжкої образи як грубого приниження честі та гідності особи, при цьому наголошується, що "менш тяжка образа" не повинна викликати особливо хворобливої реакції. Проте, на її думку, обидва положення мають спільний недолік: вони не враховують суб'єктивного чинника, значимості ситуації для суб'єкта. З психологічного погляду, відсутня пряма залежність між об'єктивною тяжкістю образи та суб'єктивним її сприйняттям, розмірами зворотної реакції людини. Отже, приводом для афективної розрядки може бути навіть найнезначніший привід, зокрема, звичайно, і "менш тяжка образа"¹⁵².

Мурзінов А. Н. вважає, що у розв'язанні питання про тяжкість образи треба брати до уваги, перш за все, не стільки об'єктивні її властивості, скільки ступінь її впливу на людину, здатність викликати у неї сильне душевне хвилювання. А ступінь цього впливу залежить швидше від суб'єктивних властивостей конкретної особи, ніж від об'єктивних властивостей образи. Честь та гідність – поняття дуже індивідуальні, нерозривно пов'язані із особливостями носіїв цих властивостей. Одні і ті ж слова та дії можуть неоднаково сприйматися різними людьми. В одному випадку вони здатні глибоко вразити людину, а в іншому – розглядаються як нормальна форма спілкування. Не зайвим буде нагадати, що коли була передбачена кримінальна відповідальність за образу (ст. 126 КК 1960 р.), то ця категорія була віднесена до справ приватного обвинувачення – коли у вирішенні питання про злочинність діяння вирішальне значення мала думка потерпілого. Така процедура, на думку А. Н. Мурзінова, дозволяла найбільш чітко виміряти суспільну небезпеку діяння, враховуючи численні нюанси, які доступні для сприйняття лише потерпілого,

---

¹⁵² Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 39.

оскільки для точного визначення понять честі та гідності величезне значення має ставлення людини до себе, тобто її самооцінка¹⁵³.

Враховуючи те, що встановити об'єктивний критерій визначення, є образа тяжкою чи ні, неможливо, адже встановлення такого критерію буде заперечувати і нівелювати в окремих випадках індивідуальні особливості сприйняття образи конкретною особою, окремі науковці пропонують замінити термін "тяжка образа" на "образа"¹⁵⁴. Проте, на наш погляд, це поняття цілком може бути замінене на інше, ширше за своїм обсягом, яке охоплюватиме поняття "тяжка образа", а також інші прояви поведінки, які виходять за межі загальноприйнятого спілкування в суспільстві – "протиправна чи аморальна поведінка".

Систематичне знуцання. В ст. 116 КК України вказано нову обставину, яка може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, про яку не вказано в ст. 95 КК 1960 р., – систематичне знуцання. Щоправда, законодавець не роз'яснює, що саме треба розуміти під систематичним знуцанням. Не робить цього і Пленум Верховного Суду України. Незрозуміло, з яких причин, але в ст. 123 КК України перелік обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, не був доповнений цією обставиною, що треба розглядати як прогалину в законодавстві¹⁵⁵. На сьогодні в літературі зазначається, що в тих випадках, коли систематичне знуцання супроводжувалося протизаконним насильством або завдало винному чи іншій особі тяжкої образи, його також слід визнава-

---

¹⁵³ Мурзинов А. Н. Уголовно-правовое значение аффекта // Проблемы уголовно-правовой борьбы с преступностью. – М., 1989. – С. 44.

¹⁵⁴ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 4.

¹⁵⁵ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 5; Бурдін В. М. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання (за КК України) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9. – С. 64-65.

ти причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання і при заподіянні умисного тяжкого тілесного ушкодження¹⁵⁶. Проте видається, що в такому випадку підставою виникнення стану сильного душевного хвилювання буде визнаватися не систематичне знущання, оскільки воно таки не передбачено в ст. 123 КК України, а протизаконне насильство чи тяжка образа.

Треба зазначити, що серед учених немає принципових розбіжностей щодо розуміння змісту цього поняття. Щоправда, окремі науковці тлумачать поняття “знущання”, не беручи до уваги те, що в законі вказується на “систематичне знущання”. Зокрема, С. В. Бородин вважає, що знущання – це частіше за все звичайні насильницькі дії, які можуть характеризуватися цинізмом та бути розтягнутими у часі. Знущання, на його думку, може проявлятися і в психічному тиску, в погрозах помститися чи в розголошенні будь-яких відомостей, які компрометують винного чи інших осіб, доля яких винному не байдужа¹⁵⁷. На думку А. Н. Красікова, знущання – це соціально-негативний психічний вплив на особу, різновид психічного насильства стосовно людини, але не у формі кримінально-протиправних погроз, а в особливій, витонченій формі. Наприклад, зла посмішка, глумування, постійні безпідставні зауваження, неадекватна вчинкові критика, нацьковування, іронізування як завуальована форма насміхання тощо¹⁵⁸. Попов О. М. зазначає, що знущання може проявлятися в будь-якій формі: цинічній чи підкреслено ввічливій, словесній чи конклюдентній. Воно може бути тривалим, одноактним чи навіть одномоментним. Головним, на його думку, є те, що такі діяння завжди поєднані з умисним спричиненням потерпілому психіч-

---

¹⁵⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-ге вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 274.

¹⁵⁷ Бородин С. В. Преступления против жизни. – М.: Юристь, 1999. – С. 185.

¹⁵⁸ Красиков А. Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву. – Саратов, 1999. – С. 108 // Цит. за: Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 33.

них, моральних страждань, з приниженням його людської гідності. Отже, він приходить до висновку, що знущання – це умисне спричинення психічних, моральних страждань незалежно від форми їх заподіяння та тривалості¹⁵⁹.

Інші вчені не розглядають окремо поняття “знущання”, а тлумачать його, виходячи з того, як його подано в законі – “систематичне знущання”. Через це більшу увагу вони звертають на ту обставину, що діяння, які становлять собою знущання, повинні бути вчинені три і більше разів. З приводу цього в окремих науково-практичних коментарях КК України зазначено, що систематичне знущання – це тривалий фізичний чи психологічний психотравмуючий вплив аморального змісту і протиправної спрямованості з боку потерпілого, який може викликати стан афекту¹⁶⁰. Остапенко Л. А., досліджуючи поняття “систематичне знущання”, зазначає, що воно не завжди є кримінально-протиправною поведінкою. Якщо систематичне знущання утворювало фізичне насильство, то у такому випадку можна говорити про кримінальну протиправність поведінки; якщо це сукупність фізичного, психічного насильства та тяжкої образи, то йтиметься про загальну протиправність (поєднання кримінально-правової та цивільно-правової), а не про конкретну кримінально-правову. У випадку, коли мали місце дві, а не три дії, що визнаються фізичним чи психічним насильством, а так само образою, то застосування ст. 116 КК України можливе лише у разі, коли ці дії мали ознаки протизаконного насильства або тяжкої образи¹⁶¹. На думку В. К. Грищука та М. І. Мельника, систематичне знущання – це

---

¹⁵⁹ Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 34.

¹⁶⁰ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. – К.: ФОРУМ, 2001. – Ч. 2. – С. 52-53.

¹⁶¹ Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – С. 9.

особливо цинічне глузування, тривале кепкування над особою, образа дією чи словом, що мають багаторазовий (три і більше епізодів) характер. Воно може проявлятися, зокрема, у фізичному насильстві (нанесенні численних ударів, штовханні, нанесенні ран гострими предметами), безжалісному, грубому поводженні з потерпілим, що завдає йому фізичних та психічних страждань (позбавлення їжі, води, одягу), принизливому ставленні до потерпілого (постійні образи, цькування, цілеспрямоване висміювання, глум над ним тощо)¹⁶². На кількісну характеристику “систематичного знуцання” вказує і А. В. Байлов. Під поняттям “систематичне знуцання”, на його думку, треба розуміти вчинення певних дій (понад тричі), що багаторазово супроводжуються умисним заподіянням потерпілому психічних або моральних страждань із приниженням людської гідності незалежно від форми їх здійснення¹⁶³.

Викладене розуміння поняття “систематичне знуцання” дозволило прийти до таких висновків:

- по-перше, важко погодитися з тими науковцями, які вважають, що під “знуцанням” можна розуміти і тривале, і одноактне принизливе ставлення до особи. Річ у тому, що поняття “знуцання” вже саме собою передбачає певну тривалість діянь у часі. Навряд чи можна назвати знуцанням одноразовий наклеп, образу, удар. За такого розуміння поняття “знуцання” зайвою видається вказівка законодавця на “систематичність”. Адже ознака систематичності характеризує кількісний момент якоїсь одноактної поведінки. У тих випадках, коли поведінка позначається поняттям, яке вже містить у собі кількісну ознаку, використання додатково вказівки на систематичність такої поведінки є зайвим. Треба зазначити, що в кримінальному законодавстві

---

¹⁶² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 259.

¹⁶³ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 11.

окремих держав, зокрема в ст.ст. 141, 150 КК Республіки Білорусь, ст.ст. 105, 114 КК Республіки Вірменії, ст. 108 КК Республіки Казахстан, “знуцання” виділяється як окрема обставина, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, проте не вказується на його систематичність;

- по-друге, вказівка на систематичність знущання є зайвою і з огляду на те, що показує певну непослідовність законодавця. Адже нелогічними виглядають положення, коли, з одного боку, визнається, що одноразова погроза або одноразове нанесення удару як різновид протизаконного насильства можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, а з іншого боку, знущання повинно бути систематичним;

- по-третє, введення такої обставини є позитивною тенденцією з огляду на те, що законодавець розширює коло обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, а це свідчить про те, що більше уваги почали приділяти суб'єктивним аспектам виникнення такого стану. Це в свою чергу зумовило пом'якшення кримінальної відповідальності на рівні її диференціації в тих випадках, коли умисне вбивство було вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що було обумовлене систематичним знущанням. Адже раніше в таких випадках, коли систематичне знущання не могло бути віднесене до протизаконного насильства чи тяжкої образи, умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання підлягало кваліфікації за статтею, яка передбачає основний склад умисного вбивства;

- по-четверте, навряд чи можна погодитися з тими вченими, які вважають, що під систематичним знущанням треба розуміти заповідання насильства. Звичайно, знущання фактично може проявитися і у фізичному, і в психічному насильстві, проте протизаконне насильство виокремлене як обставина, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, і не обов'язково, щоб таке насильство було систематичним. Очевидно, що в контексті ст. 116 КК України з огляду на це під знущанням не можна розуміти спричинення насильства або нанесення тяжкої образи;

▪ по-п'яте, як ми вже зазначали, позитивною треба визнати тенденцію законодавця, коли звертають увагу на більше обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, проте треба відзначити і те, що в такому випадку робиться це вкрай невдало. Річ у тому, що законодавець вводить поняття, яке є оцінювальним за своїм характером, і при цьому межі його навряд чи можуть бути хоч приблизно визначені якимись критеріями, про що свідчать розпливчасті визначення знущання, зазначені вище.

Можна припустити, що законодавець, доповнюючи ст. 116 КК України новою обставиною, яка може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, намагався врахувати випадки виникнення такого стану внаслідок тривалого накопичення негативних переживань. Йдеться про випадки, які в літературі з психології прийнято називати "крапельним" або "кумулятивним афектом". Як стверджує О. Д. Сітковська, експертна практика однозначно свідчить про поширеність випадків тривалого розвитку афектогенної ситуації за типом накопичення переживань, які часто навіть не в повній мірі усвідомлюються суб'єктом. Цей процес може тривати багато місяців і навіть років. На її думку, варіант виникнення афекту, який пов'язаний із тривалим акумулюванням афектогенних факторів, з достатніми підставами врахований у ст. 107 та ст. 113 КК Російської Федерації¹⁶⁴. Йдеться про те, що і в КК Російської Федерації, і в кримінальному законодавстві іноземних держав, зокрема в ст.ст. 141, 150 КК Республіки Білорусь, ст.ст. 105, 114 КК Республіки Вірменії, ст.ст. 122, 129 КК Республіки Азербайджан, ст.ст. 98, 106 КК Киргизької Республіки, ст.ст. 98, 108 КК Республіки Казахстан, вказано на тривалу психотравмуючу ситуацію, з існуванням якої пов'язують виникнення стану сильного душевного хвилювання. Щоправда, треба зазначити, що в кримінальному законодавстві деяких держав, зокрема в КК Республіки Білорусь, КК Республіки Вірменії, поряд із тривалою психотравму-

---

¹⁶⁴ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 40.

ючою ситуацією окремо вказано і на систематичне знущання як обставину, що може обумовити виникнення такого стану. Проте більшість серед зазначених вище держав, вказуючи на тривалу психотравмуючу ситуацію, додатково не виокремлюють знущання як обставину, що також може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання. Такий підхід є цілком правильним, адже і поняття “систематичне знущання”, і поняття “тривала психотравмуюча ситуація” позначають один і той самий процес виникнення так званого “кумулятивного афекту”, який обумовлюється тривалим накопиченням негативних переживань. Спробуємо проаналізувати, чи існує потреба виокремлювати тривалу психотравмуючу ситуацію серед обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, та чи може вона замінити таку обставину як систематичне знущання.

Між протиправними чи аморальними діями потерпілої особи та реалізацією злочину як реакцією на вказані дії, можливим є розрив у часі. Не завжди одразу ж, миттєво, доходить до свідомості людини розуміння, усвідомлення протиправної чи аморальної поведінки потерпілого або не завжди людина може негайно дати відповідь кривднику. Так званий “крапельний афект” виникає не одразу ж у відповідь на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, а поступово накопичується для того, щоб раптово “вибухнути”. Зрозуміло, що в такому випадку вести мову про вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання можна лише в тих випадках, коли між виникненням такого стану та виникненням і реалізацією умислу на вчинення злочину розриву у часі не було¹⁶⁵.

Саме на такі випадки виникнення стану сильного душевного хвилювання і розрахована, як вважається, така обставина як тривала психотравмуюча ситуація, коли тривалий процес накопичення негативних емоцій закінчується несподіваною для самого винного розрядкою у злочині. Іншими словами, розрядка

---

¹⁶⁵ *Понов А. Н.* Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 160.

настає тоді, коли “чаша терпіння” переповнена, і в той момент виникає стан сильного душевного хвилювання, який не дозволяє винному в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними в процесі його взаємовідносин з потерпілим¹⁶⁶. В таких випадках визначальним є вплив факторів, які виснажують психіку, внаслідок затримки у вирішенні конфлікту, які негативно впливають на стримувальну силу кори головного мозку та полегшують виникнення афективного стану¹⁶⁷.

Як стверджують психологи, “несприятливі умови, особливо коли вони набувають тривалого характеру, або йдуть одна за одною обставини, які викликають негативні емоції, здатні вивести з ладу будь-яку нервову систему, зокрема і сильного типу”¹⁶⁸. Відмінність у механізмі виникнення стану сильного душевного хвилювання полягає в тому, що в тривалій психотравмуючій ситуації “психічний вибух” відбувається не одразу ж як відповідь на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, а є результатом розвитку ситуації, поступового накопичення негативних емоцій¹⁶⁹.

Психотравмуюча ситуація – це нова підстава виникнення стану сильного душевного хвилювання, яка передбачена в кримінальному законодавстві окремих держав. Водночас у кримінальних кодексах названих держав йдеться не просто про психотравму-

---

¹⁶⁶ Бородин С. В. Преступления против жизни. – М.: Юристъ, 1999. – С. 188; Г. В. Назаренко Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография. – М.: Ось-89, 2001. – С. 184.

¹⁶⁷ Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 57.

¹⁶⁸ Ольшеская О. Роль и значение эмоций. – Минск: Беларусь, 1968. – С. 71 // Цитую за: Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 57.

¹⁶⁹ Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 134.

ючу ситуацію, а, по-перше, про тривалу психотравмуючу ситуацію і, по-друге, про ситуацію, яка виникла у зв'язку із систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого. Цим законодавці наголошують на двох обставинах, за яких психотравмуюча ситуація буде юридично визнаватися підставою виникнення стану сильного душевного хвилювання: тривалість її існування, а також те, що психотравмуюча ситуація обумовлена систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого¹⁷⁰.

Окремі науковці небезпідставно наголошують на запитанні: яка була необхідність звертати увагу в кримінальному законі разом із протиправною чи аморальною поведінкою ще й на психотравмуючу ситуацію? Якщо для виникнення стану сильного душевного хвилювання, з юридичного погляду, досить й одноактного протиправного чи аморального діяння, то для чого тоді виділяти ще і "систематичність їх вчинення"? Вище ми вже згадували про те, що нелогічними виглядають положення чинного КК України, коли, з одного боку, визнається, що одноразова погроза або одноразове нанесення удару як різновид протизаконного насильства можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, а з іншого боку, знуцання повинно бути систематичним. Це питання є ще більш актуальним для кримінального законодавства названих вище держав, оскільки більшість із них містить вказівку на те, що стан сильного душевного хвилювання може обумовити будь-яка одноактна протиправна чи аморальна поведінка потерпілого.

Відповідь на це питання О. М. Попов пропонує шукати в самому понятті "психотравмуюча ситуація". "Психотравмуюча ситуація" – це сукупність зовнішніх обставин (положення, обстановка), які деструктивно (негативно) впливають на стан психіки. Це своєрідний стан психічної напруги, який у конкретний момент призводить до "психічного вибуху". Відмінності між афектом, який обумовлюється одноактною протиправною чи амо-

---

¹⁷⁰ Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. – С. 130.

ральною поведінкою, та афектом, який обумовлюється психотравмуючою ситуацією, крім механізму його виникнення, немає. Натомість на думку О. М. Попова, якраз відмінність у механізмі виникнення і обумовлює необхідність виокремлення психотравмуючої ситуації. Ця різниця полягає в тому, що, в першому випадку, психічний “вибух” відбувається одразу ж у відповідь на протиправні чи аморальні діяння потерпілого, а в іншому випадку він є результатом розвитку ситуації, поступового накопичення негативних емоцій. Щоправда, він вказує і на недоліки законодавчого визначення цієї обставини в *КК Російської Федерації*. Він зазначає, що вказівка на тривалість такої ситуації є зайвою, оскільки психотравмуюча ситуація може існувати довгий час, а може виникнути і раптово. Зайвою та юридично некоректною він вважає і вказівку на систематичність протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, що обумовлює виникнення психотравмуючої ситуації, оскільки виникнення такого стану цілком можливе внаслідок одного чи двох діянь потерпілого¹⁷¹.

Не можна погодитися з твердженнями О. М. Попова про те, що психотравмуюча ситуація може виникнути внаслідок якогось одного діяння потерпілого, а також з тим, що така ситуація може виникнути раптово. Річ у тому, що психотравмуюча ситуація якраз і стосується тих випадків, коли стан сильного душевного хвилювання виникає внаслідок тривалого накопичення негативних емоцій – так званого “кумулятивного афекту”, що, до речі, стверджує і сам О. М. Попов. Механізм же виникнення такого стану в цьому випадку якраз і передбачає тривале накопичення негативних переживань внаслідок відносно тривалої протиправної чи аморальної поведінки потерпілого.

Натомість слухними видаються інші його зауваження. На його думку, оскільки закон визнає підставою виникнення стану сильного душевного хвилювання і протиправну, і аморальну поведінку потерпілого, то необхідно визнати, що такі обставини як

---

¹⁷¹ Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 62-63.

насильство, знущання, тяжка образа втратили значення самостійних критеріїв. Вони цілком можуть бути замінені поняттям “протиправне чи аморальне діяння потерпілого”, яке є родовим поняттям і для поняття “насильство”, і для поняття “знущання”, і для поняття “тяжка образа”. Так само не має самостійного значення і поняття “тривала психотравмуюча ситуація”, яка позначає різновид протиправної чи аморальної поведінки потерпілого. Проте враховуючи те, що природа “крапельного афекту” відрізняється від класичного, він все ж таки пропонує залишити її в законі, а всі інші обставини замінити на зазначені родові поняття¹⁷².

Нам видається, що коли О. М. Попов говорить про психотравмуючу ситуацію, він правильно вказує на те, що вона в принципі не має самостійного кримінально-правового значення. Проте незрозумілим є його висновок, коли він пропонує все ж таки залишити її серед підстав, які обумовлюють виникнення стану сильного душевного хвилювання, обґрунтовуючи це своєрідним механізмом виникнення стану сильного душевного хвилювання в таких випадках. Адже, з погляду кримінального права, психологічний механізм його виникнення тим паче не має самостійного кримінально-правового значення. Важливим є інше – цей стан виник і виник як реакція саме на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого. Немає потреби вказувати в законі на опосередковану ланку, яка передує виникненню стану сильного душевного хвилювання – тривалу психотравмуючу ситуацію, бо і так зрозуміло, що передусім увагу звертають на первинну причину, яка обумовила виникнення такої ситуації, – протиправні чи аморальні діяння потерпілого. Адже без такої поведінки і сама психотравмуюча ситуація не матиме кримінально-правового значення, а за наявності такої поведінки, коли вона обумовила виникнення стану сильного душевного хвилювання, знову ж таки ця ситуація також не має самостійного кримінально-правового значення. З урахуванням цього не можна

---

¹⁷² Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 65.

погодитися з О. М. Поповим, коли він вказує, що психотравмуюча ситуація – це окрема підстава, яка обумовлює виникнення стану сильного душевного хвилювання¹⁷³. Адже і в цьому випадку підставою виникнення такого стану є не сама психотравмуюча ситуація, а неправомірна чи аморальна поведінка потерпілого.

З огляду на викладене можна зробити такі висновки:

- по-перше, поняття “систематичне знуцання” та “тривала психотравмуюча ситуація, яка виникла у зв’язку із систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого” вводяться в кримінальне законодавство з метою позначити випадки виникнення стану сильного душевного хвилювання, що обумовлюється тривалим накопиченням негативних емоцій. По суті, виходячи із контексту їх застосування в кримінальному законодавстві окремих держав, ці поняття можна розглядати як тотожні;

- по-друге, треба визнати, що використання в кримінальному законодавстві окремих держав поняття “тривала психотравмуюча ситуація, яка виникла у зв’язку із систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого”, по суті, не вносить у це законодавство в частині, що стосується обставин, які обумовлюють виникнення стану сильного душевного хвилювання, нічого нового порівняно із тим, що там вже є. Адже сама психотравмуюча ситуація має значення лише тоді, коли вона була обумовлена систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого. Без такої поведінки потерпілого і сама ситуація не матиме кримінально-правового значення, а за наявності такої поведінки, коли вона обумовила виникнення стану сильного душевного хвилювання, знову ж таки ця ситуація також не має самостійного кримінально-правового значення, а виступає своєрідною опосередкованою ланкою між поведінкою потерпілого та станом сильного душевного хвилювання.

Треба зазначити, що на практиці до обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання

---

¹⁷³ Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 130.

як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, відносять не тільки протизаконне насильство, тяжку образу чи систематичне знуцання з боку потерпілого. Суди намагаються враховувати стан сильного душевного хвилювання як ознаку, що впливає на кваліфікацію, і в тих випадках, коли він був обумовлений проти-правною чи аморальною поведінкою потерпілого, про яку не вказує законодавець у відповідних статтях.

До прикладу, у справі про обвинувачення П. у вчиненні злочину, передбаченого ст. 116 КК України, у висновку психолого-психіатричної експертизи було вказано, що причиною виникнення стану фізіологічного афекту було не тільки фізичне насильство з боку потерпілого безпосередньо перед вчиненням злочину, але й наявність довготривалої психотравмуючої ситуації, яка відіграла суттєву роль у виникненні такого стану. Отже, можна стверджувати, що саме фізичне насильство, без наявності психотравмуючої ситуації, могло і не спричинити виникнення стану фізіологічного афекту¹⁷⁴.

Аналогічною в цьому аспекті є справа про обвинувачення Д. у вчиненні злочину, передбаченого ст. 116 КК України. Потерпілий протягом декількох років вимагав у Д. гроші, застосовував до нього насильство, погрожував його сім'ї. Одного разу, коли потерпілий знову вимагав гроші, він пригрозив, що забере сім'ю Д. у заручники. Це обумовило виникнення у Д. стану фізіологічного афекту, під час якого він кількома пострілами з пістолета "Беретта" вбив потерпілого. У висновку психолого-психіатричної експертизи вказано, що безпосередньою, найімовірнішою причиною виникнення такого стану є погроза потерпілого (психічне насильство). Проте вона обумовила виникнення такого стану лише тому, що потерпілий тривалий час перебував під впливом психотравмуючої ситуації, яка виникла під впливом поведінки потерпілого¹⁷⁵.

---

¹⁷⁴ Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. – Справа № 1-421 / 2003 р.

¹⁷⁵ Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. – Справа № 181-0320 / 2004 р.

В окремих справах суд відносить до обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, яка в буквальному її розумінні не може розглядатися як протизаконне насильство, тяжка образа чи систематичне знуцання. Зокрема, Р. був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ст. 95 КК України 1960 р. За матеріалами справи, він дізнався про те, що дружина зраджує його і бажає розлучитися з ним. Однак, коли Р. застав дружину з коханцем К., він повівся стримано і благав її залишити коханця. З матеріалів справи видно, що К. поводив себе негідно. Він не приховував своїх стосунків із дружиною Р., навпаки, казав, що це Р. повинен залишити дружину, знуцався над ним, говорив, щоб той перегриз собі вени. Під час однієї із зустрічей Р. вдарив К. ножем у груди і тим самим спричинив його смерть. Суд визнав, що стан сильного душевного хвилювання у Р. виник внаслідок тяжкої образи з боку потерпілого¹⁷⁶. Нам видається, що розглянута поведінка потерпілого, якою б аморальною вона не була, не може розглядатися як образа. Вона може бути розцінена як систематичне знуцання. Але треба зауважити, що під час дії КК 1960 р. систематичне знуцання окремо не виділялося законодавцем в ст. 95 КК серед обставин, що можуть обумовити виникнення такого стану.

В іншій справі суд також відніс до тяжкої образи аморальні висловлювання потерпілої, які за своєю суттю не можуть розглядатися як образа. До прикладу, 9 червня 2000 р. Г., перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, викликаного, на думку суду, тяжкою образою з боку потерпілої Р., нанесла їй кілька ударів ножем у ділянку шиї, що призвело до смерті останньої. З матеріалів справи видно, що вагітна Г. доглядала за Р. Дев'ятого червня 2000 р. потерпіла попросила Г. дати їй таблетку, а коли виявилося, що ліків немає, почала кидати на адресу потерпілої прок-

---

¹⁷⁶ Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. Сборник судебных решений по уголовным делам. - К.: Товариство "Знання" України, 1993. - С. 126-128.

льони. Говорила, щоб вона не народила, або народила мертву дитину і щоб сама померла при пологах. Такі висловлювання викликали у Г. стан сильного душевного хвилювання, і в такому стані вона заподіяла смерть Р. Обвинувальним вироком суду Г. була засуджена за ст. 116 КК України¹⁷⁷. Видається, що з формальної точки зору таке рішення суду є неправильним. В таких випадках відповідно до чинного КК України суд мав би кваліфікувати дії винної за ч. 1 ст. 115 КК України та врахувати стан сильного душевного хвилювання як обставину, що пом'якшує покарання.

У справі про обвинувачення С. у вчиненні злочину, передбаченого ст. 116 КК України, у висновку судової психолого-психіатричної експертизи прямо було вказано, що причиною виникнення стану фізіологічного афекту була не конкретна поведінка потерпілого безпосередньо перед виникненням такого стану, а тривала психотравмуюча ситуація, обумовлена накопиченням емоційного напруження, блокуванням здатності раціонального вирішення конфліктів, сильний страх, розгубленість, відчай. З матеріалів справи видно, що С., яка мала неповнолітнього сина, тривалий час проживала з К., з яким у неї часто виникали конфлікти, що переростали у бійки. Під час одного із таких конфліктів К. знову побив С. та підійшов до її сина. Злякавшись за сина, С. нанесла К. удар ножом у груди, внаслідок якого він і помер.

Очевидно, що в цьому випадку з формальної точки зору навряд чи можна стверджувати, що стан сильного душевного хвилювання у винної виник внаслідок протизаконного насильства, тяжкої образи чи систематичного знущання з боку потерпілого. Проте суд прийняв іншу теорію і визнав, що вказаний стан винної був обумовлений протизаконним насильством та систематичним знущанням з боку потерпілого¹⁷⁸.

Невирішеним у літературі й надалі є питання не тільки про перелік та розуміння обставин, що можуть, на думку законодав-

---

¹⁷⁷ Архів Луцького міського суду Волинської області. – Справа № 1-145 / 2001 р.

¹⁷⁸ Архів місцевого суду Залізничного району м. Львова. – Справа № 1-186 / 2003 р.

ця, обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, але й питання про те, кому можуть бути адресовані ці протиправні чи аморальні діяння. Одні науковці вважають, що протиправні чи аморальні діяння можуть бути спрямовані не тільки проти самого винного, але й проти будь-якої третьої особи¹⁷⁹. Інші науковці, зокрема С. В. Бородин та Б. В. Сідоров, вважають, що стан сильного душевного хвилювання у винного, як правило, виникає тоді, коли протиправні чи аморальні діяння потерпілого були спрямовані безпосередньо проти винного чи його близьких. Проте і вони допускають випадки, коли такий стан може виникнути як реакція на протиправні чи аморальні діяння, що були спрямовані проти сторонніх для винного осіб¹⁸⁰.

Судова практика вужче розглядає коло осіб, проти яких можуть бути спрямовані протиправні чи аморальні діяння потерпілого. Спершу це простежувалося в рішеннях у конкретних судових справах, де вказувалося, що ці діяння можуть бути адре-

---

¹⁷⁹ Мурзинов А. Н. Уголовно-правовое значение аффекта // Проблемы уголовно-правовой борьбы с преступностью. – М., 1989. – С. 46; Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – С. 184; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – С. 362; Сташис В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности. – Харьков, 1976. – Вып. I. – С. 93; Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. диссерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 7; Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 198; Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров’я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 11-12; Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ “Консум”, 1995. – С. 25.

¹⁸⁰ Бородин С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. – М.: Юрист, 1994. – С. 119-120; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 66-68.

совані проти винного чи його близьких¹⁸¹. Згодом ця позиція знайшла своє відображення в постановах Пленуму Верховного Суду. Зокрема, у п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини" від 1 квітня 1994 р. № 1 вказувалося, що тяжка образа може стосуватися і самого винного, і його близьких¹⁸². Аналогічний погляд присутній і в п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи" від 7 лютого 2003 р. № 2. Хоч вказане роз'яснення стосується лише тяжкої образи, проте можна зробити висновок, що і протизаконне насильство, і систематичне знущання, на думку Пленуму Верховного Суду України, також повинні стосуватися безпосередньо тільки винного чи його близьких. Адже навряд чи можна пояснити звуження кола адресатів лише щодо тяжкої образи і не обмежувати таке коло щодо інших форм протиправної чи аморальної поведінки. Отже, можна зробити висновок, що, на думку Пленуму Верховного Суду України, тільки в тих випадках, коли протиправні чи аморальні діяння були спрямовані проти винного чи його близьких, заподіяння шкоди потерпілому в стані сильного душевного хвилювання, що був обумовлений такою поведінкою, можна буде кваліфікувати відповідно за ст. 116 або ст. 123 *КК України*. На наш погляд, Пленум Верховного Суду України безпідставно звужує коло осіб, проти яких можуть бути спрямовані передбачені в ст. 116 та ст. 123 *КК України* протиправні чи аморальні діяння потерпілого з таких причин:

- по-перше, таке обмеження не випливає із закону. Адже ні в ст. 116, ні в ст. 123 *КК України* не вказано, проти кого конкретно повинні бути спрямовані ці діяння. Не випливає і жодних обмежень щодо кола адресатів протиправних чи аморальних діянь і із п. 7 ст. 66 *КК України*;

---

¹⁸¹ Бюллетень Верховного Суду СРСР. – 1989. – № 2. – С. 25.

¹⁸² Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1. – С. 94.

- по-друге, ті науковці, які вважають, що такі діяння можуть бути спрямовані проти будь-якої особи, цілком правильно вказують на те, що визначальним при вирішенні питання про виникнення стану сильного душевного хвилювання повинно бути суб'єктивне сприйняття винним вказаних діянь. А з цього погляду цілком можливим є виникнення такого стану і в тих випадках, коли протиправні чи аморальні діяння були вчинені щодо сторонніх для винного осіб.

Проведений аналіз щодо визначення обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання як ознаки суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених у ст. 116 та ст. 123 *КК України*, дозволив зробити такі висновки:

- по-перше, збільшення кількості обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання як однієї із ознак суб'єктивної сторони складу злочину, свідчить про те, що законодавець визнає, що виникнення такого стану залежить не стільки від об'єктивних, скільки від суб'єктивних факторів¹⁸³;

- по-друге, треба визнати позитивною тенденцію окремих іноземних законодавців, які розширюють перелік обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання як ознаки суб'єктивної сторони окремих складів злочинів шляхом введення в кримінальне законодавство таких термінів як "протиправні чи аморальні діяння", що позначають родові поняття, які охоплюють будь-які прояви навіть одноактної протиправної чи аморальної поведінки потерпілого. Такі положення передбачені, зокрема в ст.ст.141, 150 *КК Республіки Білорусь*, ст.ст. 105, 114 *КК Республіки Вірменії*, ст.ст. 122, 129 *КК Республіки Азербайджан*, ст.ст. 98, 108 *КК Республіки Казахстан*. У ст.ст. 146, 156 *КК Республіки Молдова* вказано на "інші протиправні чи аморальні діяння, якщо вони потягли чи могли потягти тяжкі наслідки для

---

¹⁸³ *Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта* (ст.ст. 107, 113 *УК РФ*). – СПб., 2001. – С. 64-65.

винного чи його родичів". У ст.ст. 111, 121 КК Грузії йдеться про будь-які "інші тяжкі аморальні дії потерпілого";

▪ по-третє, на сьогодні, з огляду на викладене вище, в юридичній літературі небезпідставно обґрунтовуються пропозиції про доповнення переліку обставин, що передбачені в ст. 116 та ст. 123 КК України, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, вказівкою на "інші протиправні чи аморальні діяння потерпілого"¹⁸⁴;

▪ по-четверте, навряд чи доцільним є пошук законодавцем нових обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, та введення в кримінальне законодавство нових термінів для їх позначення, як це роблять у чинному КК України. Адже неможливо пояснити, чому законодавець визнає, що в окремих випадках стан сильного душевного хвилювання може обумовити і одноактна протиправна чи аморальна поведінка потерпілого, а в інших випадках для цього потрібно систематичне вчинення протиправних чи аморальних діянь. Казуальний перелік цих обставин цілком може бути замінений поняттям "протиправне чи аморальне діяння потерпілого", яке є родовим поняттям для різних проявів поведінки потерпілого, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, і охоплює поняття "протизаконне насильство", "тяжка образа", "систематичне знущання", "тривала психотравмуюча ситуація, яка виникла у зв'язку із систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого". Адже очевидним є те, що виникнення стану сильного душевного хвилювання може бути обумовлено будь-якими протиправними чи аморальними діяннями потерпілого і навряд чи законодавцю вдасться навести їх вичерпний перелік. Пропозиції замінити казуальний перелік обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, родовим

---

¹⁸⁴ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 4.

поняттям “протиправні чи аморальні діяння потерпілого” вже висловлювали окремі вчені¹⁸⁵;

▪ по-п’яте, заміна казуального переліку обставин, передбачених в ст. 116 та ст. 123 КК України, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, родовим поняттям “протиправні чи аморальні діяння потерпілого” обумовлюється також необхідністю узгодження позиції законодавця щодо обставин, які можуть обумовити виникнення такого стану. Зокрема, в ст. 116 та ст. 123 КК України подано казуальний перелік таких обставин. Проте в п. 7 ст. 66 КК України йдеться про вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого. На сьогодні не можна пояснити, чому законодавець вважає, що стан сильного душевного хвилювання як ознака суб’єктивної сторони складу злочину, передбаченого в ст. 116 КК України, може бути обумовлений систематичним знущанням і чому відсутня вказівка на систематичне знущання в ст. 123 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження. Знову ж таки, чому стан сильного душевного хвилювання як пом’якшуюча покарання обставина, що передбачена в п. 7 ст. 66 КК України, може бути обумовлений будь-якими неправомірними чи аморальними діями потерпілого, і чому вказівка на будь-які інші неправомірні чи аморальні дії потерпілого відсутня в ст. 116 та ст. 123 КК України? Може, законодавець вважає, що лише протизаконне насильство чи тяжка образа або систематичне знущання можуть викликати стан сильного душевного хвилювання, коли у винного може виникнути бажання вбити кривдника. Або, що лише протизаконне насильство чи тяжка образа можуть викликати стан сильного душевного хвилювання, коли у винного може виникнути бажання заподіяти

---

¹⁸⁵ Понов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 65; Понов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2001. – С. 137.

тяжке тілесне ушкодження, і що інші неправомірні чи аморальні дії не можуть обумовити виникнення такого стану з такими бажаннями, а отже, і розглядатися вони повинні лише як обставина, що пом'якшує покарання. На наш погляд, такий підхід був би неправильним, адже, як було показано вище, стан сильного душевного хвилювання не стільки залежить від об'єктивних обставин, скільки від індивідуальних особливостей кожної людини.

Водночас не можна не відзначити, що окремі науковці вважають, що законодавець, використовуючи однакові терміни в *Загальній та Особливій частині КК* – “стан сильного душевного хвилювання” – позначає ними поняття, які різні за змістом. Тобто поняття стану сильного душевного, як обставини, яка відповідно до п. 7 ст. 66 *КК України* пом'якшує покарання, має інший зміст, ніж поняття стану сильного душевного хвилювання, що використовується як ознака складів злочинів, передбачених у ст. 116 та ст. 123 *КК України*. Мабуть, за такого розуміння, можна пояснити і надання законодавцем різного кримінально-правового значення обставинам, що можуть обумовити виникнення такого стану в різних статтях. Зокрема, М. І. Дубініна, Л. Кругликов, Б. В. Сідоров звертають увагу на те, що при формулюванні обставини, що пом'якшує покарання, законодавець не вказує на те, що стан сильного душевного хвилювання повинен бути раптовим, але вказує на раптовість виникнення такого стану при формулюванні окремих складів злочинів. Це, на їхню думку, дозволяє зробити висновок про те, що стан сильного душевного хвилювання як обставина, що пом'якшує покарання, ширший за обсягом, ніж стан сильного душевного хвилювання як ознака окремих складів злочинів¹⁸⁶. Назаренко Г. В, розвиваючи цю думку, вказує, що під ста-

---

¹⁸⁶ Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. диссерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 7-8; Кругликов Л. Совершение преступления под влиянием сильного душевного волнения // Советская юстиция. – 1983. – № 14. – С. 22; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 41.

ном сильного душевного хвилювання як ознаки суб'єктивної сторони окремих складів злочинів законодавець розуміє стан фізіологічного афекту. Щодо обставин, які пом'якшують покарання, то поняттям "стан сильного душевного хвилювання", на його думку, охоплюються афективні стани, які не мають вибухової сили і які меншою мірою, ніж стан фізіологічного афекту, впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та керувати ними¹⁸⁷.

На нашу думку, розглянута позиція не може бути визнана правильною з таких міркувань:

- по-перше, ознака раптовості не повинна розглядатися хронологічно, як моментальна реакція винного на протиправні чи аморальні діяння потерпілого, що неодноразово зауважували вчені¹⁸⁸. А за іншого її розуміння, ця ознака властива будь-якому стану сильного душевного хвилювання – це його обов'язкова психологічна властивість. Тому й треба зробити висновок про те, що в тих випадках, коли законодавець вказує про стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув, він допускає тавтологію;

- по-друге, будь-які спроби довести, що стан сильного душевного хвилювання, як обставина, що пом'якшує покарання, є за своїм впливом на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними меншої сили, ніж в тих випадках, коли про такий стан вказується в статтях *Особливої частини КК*, призводять до такого розуміння, що з боку винного, в першому випадку, є звичайною помстою потерпілому, а така мета навряд чи може використовуватися як обставина, що пом'якшує покарання. Справді, якщо визнавати те, що, в одному випадку, пом'якшення відповідальності обумовлюється тим, що стан сильного душевного

---

¹⁸⁷ Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – С. 170, 181.

¹⁸⁸ Шишков С. Установление "внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)" // Законность. – 2002. – № 11. – С. 24; Шавгулидзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – С. 110-112; Бородин С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. – М.: Юрист, 1994. – С. 114.

хвилювання позбавляє особу в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, то незрозуміло, як тоді пояснити пом'якшення відповідальності в тих випадках, коли особа вчинила злочин у стані сильного душевного хвилювання, який не настільки вплинув на психічну діяльність винного, і особа, хоч і перебувала в стані емоційного збудження, проте зберігала можливість в повній мірі усвідомлювати свої діяння та керувати ними.

Видається, що більш правильно підходять до вирішення розглядуваної проблеми ті науковці, які вважають, що правова природа обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, та обставин, які законодавець використовує як привілейовані чи кваліфікуючі ознаки в окремих складах злочинів, однакова. Різниця між ними полягає лише в тому, що перші з них виконують функцію індивідуалізації, а інші – функцію диференціації кримінальної відповідальності¹⁸⁹. Ця позиція узгоджується і з чинним КК України. Адже сам законодавець у ч. 3 ст. 66 КК України робить застереження про те, що в тих випадках, коли будь-яка з обставин, що пом'якшує покарання, передбачена в статті *Особливої частини* КК як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її під час призначення покарання як таку, що його пом'якшує. Це положення означає, що законодавець використовує обставини, які пом'якшують покарання, та такі самі ознаки складів злочинів, вкладаючи в них однаковий зміст. Що більше, аналіз *Особливої частини* КК України та переліку пом'якшувальних обставин свідчить про те, що застереження про недопустимість подвійного врахування однієї обставини, стосується

---

¹⁸⁹ Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 3; Долиненко Л. А. Смягчающие ответственность обстоятельства по действующему уголовному законодательству и в судебной практике. Учебное пособие. Иркутск: Иркутский гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1980. – С. 8; Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2002. – С. 142; Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: НОРМА, 1998. – С. 125, 174-175.

ся виключно однієї обставини, що передбачена в п. 7 ст. 66 КК України – стану сильного душевного хвилювання. Адже інші обставини, передбачені в ст. 66 КК України, не використовуються законодавцем як ознаки при формулюванні окремих складів злочинів.

З огляду на це, нам видається цілком правомірною та за суттю правильною пропозиція відійти від казуального переліку обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання в ст. 116 та ст. 123 КК України, та замінити його вказівкою на “протиправну чи аморальну поведінку потерпілої особи”. Під протиправними діями треба розуміти і діяння, які носять кримінально-протиправний характер, і діяння, які порушують норми інших галузей права. Під аморальними діями треба розуміти будь-які діяння, які суперечать нормам моралі, що панують у суспільстві¹⁹⁰. Треба зазначити, що такі зміни призведуть до декриміналізації окремих діянь, вчинених в стані сильного душевного хвилювання, а в інших випадках до пом’якшення кримінальної відповідальності. Пропонуємо викласти ст. 116 та ст. 123 КК України у новій редакції:

Стаття 116. Вбивство, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними

Вбивство, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілої особи,
- карається...

Стаття 123. Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними

Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілої особи,
- карається...

---

¹⁹⁰ Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 54, 58.

РОЗДІЛ ІІІ

ВІПЛИВ СТАНУ

СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

НА КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

3.1. Кваліфікація суспільно небезпечних діянь, вчинених в стані сильного душевного хвилювання

Законодавець протягом тривалого часу використовував таку пом'якшувальну обставину як стан сильного душевного хвилювання як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони в складі умисного вбивства, умисного тяжкого та середньої тяжкості тілесного ушкодження. Зокрема, у ст.144 та ст.151 *КК УРСР 1922 р.*, у ст. 140 та ст. 148 *КК УРСР 1927 р.*, у ст. 95 та ст. 103 *КК України 1960 р.* було встановлено кримінальну відповідальність відповідно за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, тяжке або середньої тяжкості (менш тяжке тілесне ушкодження – за термінологією *КК УРСР 1922 та 1927 рр.*) тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання. В чинному *КК України* передбачено кримінальну відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст.116) та умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання (ст.123). Враховуючи те, що злочинні діяння, які посягають на життя та здоров'я особи, не вичерпуються лише названими злочинами і, крім того, в стані сильного душевного хвилювання можуть бути вчинені й інші злочини, які не пов'язані із посяганням на життя чи здоров'я особи, в науці кримінального права та на практиці постало чимало запитань, які певною мірою залишаються спірними й по сьогодні.

До них можна віднести такі: 1) як кваліфікувати випадки заподіяння в стані сильного душевного хвилювання іншої шкоди здоров'ю, крім заподіяння тяжкого тілесного ушкодження? 2) як кваліфікувати випадки умисного заподіяння в стані сильного душевного хвилювання тяжкого тілесного ушкодження, що призвело до смерті потерпілого? 3) чи можливо взагалі говорити про встановлення необережної форми вини щодо

супільно небезпечного діяння та його наслідків, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання? 4) як кваліфікувати випадки заподіяння в стані сильного душевного хвилювання знищення чи пошкодження чужого майна, чи вчинення іншого злочину щодо особи, яка спровокувала виникнення такого стану своєю протиправною чи аморальною поведінкою? Ці та інші питання неоднозначно вирішують у науковій літературі та в судовій практиці. Спробуємо розглянути різні теорії на вказані проблеми, а також запропонувати їхнє власне бачення.

Шавгулідзе Т. Г. вважає, що у всіх тих випадках, коли стан сильного душевного хвилювання не є обов'язковою ознакою складу злочину, він повинен враховуватися як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність, але не виключати її¹⁹¹. Такої ж думки дотримуються і інші науковці. Зокрема, А. Байлов та Б. В. Сідоров вважають, що у випадку заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, що викликано відповідною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, про яку вказує законодавець, іншої шкоди здоров'ю, винну особу потрібно притягувати до кримінальної відповідальності на загальних підставах, враховуючи стан сильного душевного хвилювання як обставину, що пом'якшує кримінальну відповідальність у межах її індивідуалізації¹⁹². Свого часу саме таким шляхом йшла і судова

---

¹⁹¹ Шавгулідзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – С. 155-156.

¹⁹² Байлов А. Посягательства на личность в состоянии аффекта по УК РФ и УК Украины // Законность. – 2002. – № 8. – С. 40-41; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 95-96. Щоправда, згодом А. В. Байлов змінив свою думку. В авторефераті своєї кандидатської дисертації він обґрунтовує те, що особа не повинна підлягати кримінальній відповідальності у випадках заподіяння нею в стані сильного душевного хвилювання іншої шкоди, крім умисного спричинення тяжкого тілесного ушкодження або вбивства. – Див.: Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 5, 12.

практика¹⁹³. Сьогодні, незважаючи на те, що в чинному КК України, на відміну від КК України 1960 р., відсутній окремий склад злочину про заподіяння в стані сильного душевного хвилювання середньої тяжкості тілесного ушкодження, окремі науковці також стверджують, що кримінальна відповідальність у таких випадках повинна наставати на загальних підставах, враховуючи при цьому такий стан як обставину, що пом'якшує покарання¹⁹⁴.

Наявність пропозицій кваліфікувати випадки вчинення умисного середньої тяжкості та легкого тілесного ушкодження, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, за ст. 122 та ст. 125 КК України відповідно з врахуванням стану сильного душевного хвилювання як обставини, що пом'якшує покарання, обумовлюється, на нашу думку, поглядами на кримінально-правові норми, що передбачають склади злочинів із пом'якшувальними ознаками у складі, як на спеціальні норми¹⁹⁵. Наприклад, за такого розуміння, норма, передбачена в ст. 116 КК України, є спеціальною стосовно норми, яка передбачена в ч. 1 ст. 115 КК України. Отже, у випадку вчинення умисного вбивства, в стані

---

¹⁹³ Бюллетень Верховного Суда РФСР. – 1968. – № 9. – С. 4.

¹⁹⁴ *Перепелица А. И.* Некоторые изменения в ответственности за посягательства на жизнь и здоровье личности по новому УК Украины // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітн. 2004 р. / Редкол.: Сташис В. В. (гол. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 11.

¹⁹⁵ В юридичній літературі спірним є питання про те, як саме називати склади злочинів, до обов'язкових ознак яких законодавець включає пом'якшувальні ознаки. Іноді такі ознаки називають "привілейованими", а склади злочинів з такими ознаками – "привілейованими складами злочину". Водночас окремі науковці вказують на те, що така термінологія є не зовсім вдалою і було би більш правильним називати такі ознаки кваліфікуючими, а склади злочинів відповідно кваліфікованими. – Див.: *Кругликов Л. Л., Васильевский А. В.* Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – С. 180). З урахуванням того, що обидві назви є спірними, ми використовуємо ту, яка не викликає дискусій – "склад злочину з пом'якшувальною ознакою".

сильного душевного хвилювання, має місце нібито конкуренція загальної (ч. 1 ст. 115 КК України) та спеціальної норми (ст. 116 КК України). За правилами кваліфікації, за наявності такого виду конкуренції, необхідно застосовувати спеціальну норму. Однак таке розуміння норми, яка передбачає склад злочину з пом'якшувальною ознакою, нам видається помилковим. Адже в такому випадку за відсутності спеціальної норми застосуванню підлягає загальна норма. Тобто, за такого розуміння співвідношення вказаних норм, заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, умисного середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, потрібно кваліфікувати відповідно за ст. 122 або ст. 125 КК України відповідно. Звичайно, при цьому необхідно враховувати такий стан як обставину, що відповідно до п. 7 ст. 66 КК України пом'якшує покарання.

На наш погляд, норми, якими передбачені склади злочинів із пом'якшувальними ознаками у складі, не є спеціальними нормами. Це пояснюється тим, що спеціальна норма – це та, яка містить ознаки основного складу злочину та одну чи кілька додаткових ознак. Зовні, на перший погляд, так і виглядає справа в розглядуваних нами випадках, але при детальному розгляді суть його полягає в іншому. З'ясовуючи те, яка норма є загальною, а яка спеціальною стосовно неї, треба враховувати не тільки зовнішню кількість ознак складу злочину, але й їх кінцевий вплив на склад злочину загалом. Йдеться про необхідність врахування у розв'язанні питання про загальну та спеціальну норму суспільної небезпеки складів злочинів. Саме порівняння суспільної небезпеки вказаних складів злочину не дозволяє говорити про те, що норми, які передбачають склади злочинів із пом'якшувальними ознаками, є спеціальними нормами. Якщо спеціальна норма повинна містити всі ознаки, які властиві загальній нормі, то необхідно зробити висновок про те, що спеціальна норма повинна передбачати у всякому разі не менш суспільно небезпечний склад злочину, ніж загальна. Порівняння суспільної

небезпеки окремих складів злочину обов'язково має враховуватися при вирішенні питання про те, яка з норм є загальною, а яка – спеціальною. Адже будь-яка ознака складу злочину, яку використовує законодавець при формулюванні того чи іншого складу злочину, впливає на його суспільну небезпеку загалом. Відомо, що суспільна небезпека певного складу злочину знаходить своє відображення у типовій санкції відповідної кримінально-правової норми¹⁹⁶. Саме порівняння санкцій норм, які передбачені, зокрема в ст. 116 та ч. 1 ст. 115 КК України, свідчить про те, що норма, яка передбачена в ст. 116 КК України, не є спеціальною стосовно норми, яка передбачена в ч. 1 ст. 115 КК України, оскільки передбачає склад злочину, який менший за своєю суспільною небезпекою, ніж той, який передбачений у ч. 1 ст. 115 КК України.

Проте з приводу вирішення вказаних проблем відомі й інші думки. На сьогодні по-іншому вирішуються вони і на практиці. Так, судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України в окремій справі вказала, що заподіяння легкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання (за КК України 1960 р.) не є злочином¹⁹⁷. У п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини” від 1 квітня 1994 р. № 1 вказано, що заподіяння легкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірною поведінкою потерпілого, злочином не визнається¹⁹⁸. В п. 25 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи” від 7 лютого 2003 р. № 2, яка вже прийнята на підставі чинного

---

¹⁹⁶ Ковалів М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – С. 72.

¹⁹⁷ Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. Сборник судебных решений по уголовным делам. – К.: Товариство “Знання” України, 1993. – С. 136-137.

¹⁹⁸ Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1. – С. 94.

КК України, вказується, що заподіяння легкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження, в стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірною поведінкою потерпілого, злочином не визнається. Щоправда, в жодній із названих постанов не надано пояснення, чому саме такою є позиція Пленуму Верховного Суду України.

З одного боку, таке розв'язання цього питання впливає із історичного порівняння КК 1960 р. та КК 2001 р., на підставі якого можна говорити про те, що відбулася декриміналізація вчинення середньої тяжкості тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання. З іншого боку, такий висновок є спірним, адже про таку декриміналізацію не вказано в прикінцевих та перехідних положеннях КК України 2001 р. Через це вказане питання і надалі буде спірним.

Попов О. М. вважає, що в тих випадках, коли в стані сильного душевного хвилювання, що викликане протиправною або аморальною поведінкою потерпілого, буде заподіяне легке чи середньої тяжкості тілесне ушкодження, кримінальна відповідальність виключається з урахуванням положень про малозначність діяння. Перш за все, він вказує на те, що оскільки законодавець враховує стан сильного душевного хвилювання в більш тяжких злочинах, зокрема умисному вбивстві та умисному тяжкому тілесному ушкодженні, диференціюючи кримінальну відповідальність, і при цьому суттєво пом'якшуючи її, то не враховувати такий стан у випадку вчинення менш тяжкого злочину було би неправильним. На його думку, законодавець диференціює кримінальну відповідальність і в таких випадках, але ця диференціація якраз і полягає в тому, що у випадку заподіяння в такому стані легкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження, кримінальної відповідальності не встановлено взагалі. На доказ своєї позиції О. М. Попов порівнює верхню межу санкції умисного вбивства з відповідною санкцією умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, і таке саме порівняння робить з умисним тяжким тілесним

ушкодженням. У результаті цього він виводить певні коефіцієнти пом'якшення покарання і приходять до висновку, що коли застосувати такі ж коефіцієнти для пом'якшення покарання за умисне легке та середньої тяжкості тілесне ушкодження, якщо вони заподіяні в стані сильного душевного хвилювання, то отримана санкція буде свідчити про малозначність вказаних діянь¹⁹⁹. Підхід О. М. Попова за суттю є цілком правильним. Адже, як було згадано, своє остаточне та узагальнене втілення суспільна небезпека певного складу злочину знаходить саме в типовій санкції²⁰⁰. Єдине, що, на нашу думку, потребує уточнення, це те, що до уваги треба брати не тільки порівняння верхньої, але й нижньої межі санкції.

Спробуємо провести аналогічне порівняння покарань на підставі *КК України 1960 р.* та чинного *КК України 2001 р.* для того, щоб дати відповідь на запитання про те, чи заподіяння в стані сильного душевного хвилювання умисного легкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження, спровокованого проти-правною чи аморальною поведінкою потерпілого, є малозначним діянням згідно з *КК України*.

Згідно зі ст. 95 *КК України 1960 р.* максимальне покарання за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, порівняно з покаранням за основний склад умисного вбивства (ст. 94 *КК 1960 р.*) було скорочено в три рази, а мінімальне – у двадцять вісім. Коли порівнювати санкції ст. 93 *КК 1960 р.* та ст. 95 *КК 1960 р.*, то така різниця буде ще більшою. У ст. 93 *КК 1960 р.* взагалі було передбачено можливість застосування смертної кари, згодом – довічного позбавлення волі. Щодо інших покарань, то максимальне покарання було скорочено в три рази, а мінімальне – в тридцять два рази. За умисне тяжке тілесне

---

¹⁹⁹ Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. – С. 84-85, 87.

²⁰⁰ Ковалёв М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – С. 72.

ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 103 КК 1960 р.), порівняно з основним складом умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 101 КК 1960 р.), максимальне покарання було скорочене в чотири рази, а мінімальне – у тридцять шість разів; порівняно з основним складом умисного тілесного ушкодження середньої тяжкості (ст. 102 КК 1960 р.) максимальне покарання було скорочено вдвічі, а мінімальне не скорочувалося. В чинному *КК України* також відбувається суттєве скорочення як максимального, так і мінімального покарань, що встановлено за основний склад умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження, в порівнянні з покаранням, що встановлене за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, та умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання.

Так, максимальне покарання за умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116), в порівнянні з покаранням за основний склад умисного вбивства (ч. 1 ст. 115), скорочено в три рази, а мінімальне в чотирнадцять разів. Якщо порівнювати з кваліфікованими видами вбивства (ч. 2 ст. 115), то максимальне покарання скорочено в три рази, але тут ще передбачено можливість призначення довічного позбавлення волі, а мінімальне – у двадцять разів. Максимальне покарання за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123), порівняно з покаранням за основний склад умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 121), скорочено в чотири рази, а мінімальне – в дев'яносто сім разів. Законодавець використовує різні коефіцієнти для пом'якшення покарання при умисному вбивстві, вчиненому в стані сильного душевного хвилювання, та тяжкому тілесному ушкодженні, заподіяному в стані сильного душевного хвилювання. Проте, який би коефіцієнт ми не брали до уваги, хоча, мабуть логічним було би брати той, що використовується при пом'якшенні покарання за умисне тяжке тілесне ушкодження, для визначення мінімального та максимального покарання за умисне середньої тяжкості

тілесне ушкодження, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, можна прийти до висновку, що вказане діяння, справді є малозначним.

Науковці по-різному вирішують питання про можливість встановлення до суспільно небезпечного діяння, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, необережної форми вини. Зокрема, О. М. Попов займає щодо цього, на наш погляд, досить суперечливу позицію. Спершу він вказує, що до суспільно небезпечного діяння та його наслідків, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, що виникло як реакція на неправомірну чи аморальну поведінку потерпілого, можливе встановлення як умисної, так і необережної форми вини. У випадку заподіяння в такому стані середньої тяжкості тілесного ушкодження через необережність, на його думку, відповідальність повинна виключатися з урахуванням положень про малозначність діяння. Проте у випадку заподіяння в такому стані смерті чи тяжких тілесних ушкоджень через необережність, кримінальна відповідальність повинна наставати на загальних підставах, але з врахуванням такого стану як обставини, що повинна пом'якшувати кримінальну відповідальність у межах її індивідуалізації. Вже згодом він визнає, що у випадку заподіяння в стані сильного душевного хвилювання, спровокованого неправомірною чи аморальною поведінкою потерпілого, умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, кваліфікація дій винного повинна відбуватися лише за статтею, яка передбачає умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання. Така кваліфікація пояснюється, на його думку, тим, що в стані сильного душевного хвилювання свідомість особи звужується, і вона може передбачати лише найближчі наслідки свого діяння²⁰¹. По суті,

---

²⁰¹ Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. – С. 82-83, 197, 204.

О. М. Попов допускає виняток для цього складу злочину, вважаючи, що в таких випадках до наслідку у вигляді смерті не можна встановити необережну форму вини. У випадку заподіяння в стані сильного душевного хвилювання тяжкого тілесного ушкодження чи смерті можливість встановлення необережної форми вини ним не заперечується. Не зрозуміло, чим пояснюється така його позиція? Можливо тим, що він все ж таки звертає увагу на судову практику, яка саме так і вирішує питання про кваліфікацію заподіяння в стані сильного душевного хвилювання умисного тяжкого тілесного ушкодження, що призвело до смерті²⁰².

Сідоров Б. В. також вважає можливим встановлення необережної форми вини в тих випадках, коли особа діяла в стані сильного душевного хвилювання, і, на відміну від О. М. Попова, не робить винятків для жодного складу злочину, але все ж таки пропонує доповнити статтю, яка передбачає кримінальну відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, кваліфікованим видом цього складу злочину – умисне тяжке тілесне ушкодження, що призвело до смерті, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання²⁰³.

Не таку однозначну позицію стосовно цього займає Т. Г. Шавгулідзе. На його думку, в стані сильного душевного хвилювання з урахуванням психологічних характеристик такого стану виключається такий вид необережної форми вини як злочинна самовпевненість, проте цілком можлива злочинна недбалість. Хоч далі він і зазначає, що встановлення злочинної недбалості в такому стані, як правило, рідкість. З урахуванням цього він вважає, що у випадку вчинення в такому стані злочину з

---

²⁰² Судова практика в кримінальних справах // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 87; Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. Сборник судебных решений по уголовным делам. – К.: Товариство “Знання” України, 1993. – С. 135.

²⁰³ Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 95.

необережності кримінальна відповідальність повинна наставати на загальних підставах, але, враховуючи стан сильного душевного хвилювання як обставину, що пом'якшує кримінальну відповідальність, в межах її індивідуалізації²⁰⁴.

На думку А. В. Байлова, у випадках, коли посягання на життя чи здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, здійснюються через необережність, підставою виключення кримінальної відповідальності в таких випадках є недостатньо високий ступінь суспільної небезпечності таких діянь²⁰⁵.

На наш погляд, питання про можливість встановлення необережної форми вини щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані сильного душевного хвилювання, повинно вирішуватися, перш за все, з урахуванням психологічних характеристик такого стану. З цього приводу нам видається правильною думка тих учених, які вважають, що в такому стані особа здатна усвідомлювати лише найближчі наслідки своєї діяльності, адже діє більшою мірою імпульсивно²⁰⁶. З урахуванням цього треба погодитися з думкою Т. Г. Шавгулідзе, що в стані сильного душевного хвилювання не враховується такий вид необережності як злочинна самовпевненість, адже особа позбавлена можливості реально і відповідно до ситуації передбачати можливі суспільно небезпечні наслідки своєї діяльності та розраховувати на їх відвернення. Але з тих же міркувань не можна погодитися з ним, коли він вказує про можливість встановлення в таких випадках злочинної недбалості. Якщо визнавати, що особа не може в такому стані передбачати можливість настання наслідків свого діяння, то навряд чи можна говорити, що вона повинна

---

²⁰⁴ Шавгулідзе Т. Г. Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – С. 92, 96.

²⁰⁵ Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – С. 12.

²⁰⁶ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрилитинформ, 2001. – С. 12.

була і могла їх передбачити. Адже вирішувати це питання необхідно з урахуванням того стану, в якому особа перебувала на момент вчинення суспільно небезпечного діяння, а не як би діяла особа в нормальному врівноваженому стані психіки.

Треба відзначити, що матеріали проаналізованих нами кримінальних справ свідчать про те, що питання про вид вини щодо суспільно небезпечного діяння та його наслідків, вчиненого особою в стані сильного душевного хвилювання, практично не піддається спеціальному дослідженню. Взагалі створюється враження, що наявність певного виду вини презюмується судом²⁰⁷. Таке недбале ставлення до дослідження цього питання призводить до судових помилок. Спробуємо показати це на прикладі реальних кримінальних справ.

9 липня 2003 р. П., перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, викликаного протизаконним насильством з боку її чоловіка В., нанесла останньому удар ножем у живіт, спричинивши тілесне ушкодження, яке було визнано небезпечним для життя в момент заподіяння. З матеріалів справи випливає, що між П. та В. після спільного вживання алкогольних напоїв виникла сварка. Під час сварки В. почав наносити удари в обличчя П., коли вона впала, – продовжував бити її ногами. Через деякий час П. схопила кухонний ніж, приставила його до себе і крикнула чоловікові: “Не підходь”. Незважаючи на це, В. знову намагався продовжити побиття і накинувся на П., яка його поранила. Обвинувальним вироком суду П. була засуджена за ч. 2 ст. 15 – ст. 116 КК України²⁰⁸. Цю кримінальну справу в

---

²⁰⁷ Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. – Справа № 1-421 / 2003 р., справа № 1-323 / 2004 р., справа № 181-0320 / 2004 р.; Архів місцевого суду Личаківського району м. Львова. – Справа № 1-198 / 2002 р., справа № 1-93 / 2002 р., справа № 1-9 / 2004 р.; Архів Луцького міського суду Волинської області. – Справа № 1-145 / 2001 р.; Архів Рівненського міського суду. – Справа № 1-553 / 2002 р.

²⁰⁸ Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. – Справа № 1-421 / 2003 р.

аспекті досліджуваного питання ми проаналізуємо лише на предмет правильності встановлення виду умислу винної.

Нам видається спірним висновок суду про кваліфікацію дій винної за ч. 2 ст. 15 – ст. 116 *КК України*. Замах на злочин, як це впливає із ч. 1 ст. 15 *КК України*, можливий лише з прямим умислом. Річ у тому, що, як вже було показано вище, психологічна характеристика стану сильного душевного хвилювання свідчить про те, що діяння, вчинені в такому стані, характеризуються імпульсивністю, непередбачуваністю для самого винного. Щодо діянь та їх наслідків, вчинених в такому стані, скоріше за все потрібно говорити про встановлення непрямого умислу. Адже винний, діючи більшою мірою імпульсивно, бажає заподіяти кривднику будь-якої шкоду, і не може передбачати конкретних наслідків своїх дій і бажати їх настання. При непрямому умислі відповідальність настає за фактично завдану шкоду.

Неуважне ставлення до встановлення вини, на наш погляд, призвело до помилки суду і в іншій кримінальній справі. 30 квітня 2003 р. М. познайомився з потерпілим (особа потерпілого так і не була встановлена слідством), і вони разом із ним у парку вживали алкогольні напої та розмовляли про політику. Згодом між ними виник конфлікт і потерпілий став ображати М. та вдарив його в обличчя. Як свідчить проведена психолого-психіатрична експертиза, М. опинився в стані фізіологічного афекту і, перебуваючи в такому стані, наніс удар в обличчя у відповідь. Внаслідок удару потерпілий впав і вдарився головою об сходи котельні. За висновком судово-медичної експертизи, причиною смерті стала тупа відкрита травма голови. Обвинувальним вироком суду М. був засуджений за ст. 116 *КК України*²⁰⁹.

Перш за все треба звернути увагу на те, що в п. 26 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р.

---

²⁰⁹ Архів місцевого суду Личаківського району м. Львова. – Справа № 1-9 / 2004 р.

№ 2 “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи” вказується, що не можна розглядати як умисне вбивство випадки, коли смерть потерпілого настала від ушкодження, одержаного при падінні від поштовху чи удару, якщо винний не бажав або свідомо не припускав настання таких наслідків. Як свідчать обставини справи, М., наносячи удар у відповідь, не ставив за мету спричинити смерть потерпілого і свідомо не припускав її настання. Смерть настала не від удару в обличчя, а від отриманої травми внаслідок падіння. Як свідчать матеріали опублікованої судової практики в аналогічних справах, у таких випадках може йтися лише про вбивство через необережність²¹⁰. Ми вже зазначали, що встановлення необережних видів вини щодо діяння та його наслідків, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, є неможливим з урахуванням психологічних характеристик такого стану. Крім того, навіть коли припустити можливість встановлення необережного виду вини в таких випадках, то вказані діяння не можуть розглядатися як злочин з урахуванням положень про малозначність діяння, про що також уже зазначалося вище.

Суттєвою характеристикою будь-якого стану сильного емоційного напруження є те, що цей стан, як правило, супроводжується діями. Загальмованість вищих відділів кори головного мозку призводить до прояву назовні автоматизмів, тобто неконтрольованих дій, які мають стереотипний імпульсивний характер. У стані сильного душевного хвилювання окреме бажання, яке раптово виникло, дає стрімку розрядку в діях, свідоме врахування всіх наслідків та виваження мотивів стає неможливим, дія втрачає характер вибіркового акту. Дії в такому стані хаотичні, виникають як наслідок загального збудження; вони вивираються з людини, а не регулюються нею, ніби проходять через

---

²¹⁰ Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. Сборник судебных решений по уголовным делам. – К.: Товариство “Знання” України, 1993. – С. 163-165, 173-174.

неї, а не походять від неї²¹¹. Отже, властивість будь-якого стану сильного емоційного напруження є необхідність негайної розрядки в діях – це його фізіологічна властивість²¹².

Враховуючи таку характеристику стану сильного душевного хвилювання особливо, коли воно виникло як реакція на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, можливі випадки, коли психологічна розрядка відобразиться у вчиненні щодо потерпілого злочину, не пов'язаного із посяганням на його життя чи здоров'я, а з іншими насильницькими діями, спрямованими, наприклад проти майна потерпілого. В такому стані цілком можливі випадки вчинення злочинів, що передбачені, зокрема в ст.ст. 194, 195 *КК України*. Тож цілком правомірно постає питання про те, чи повинна наставати кримінальна відповідальність у таких випадках.

Видається, що в таких випадках для вирішення цього питання можуть бути використані всі названі вище аргументи. Тобто, коли вже законодавець настільки пом'якшує кримінальну відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання та умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, то очевидно, що пом'якшення відповідальності у випадку вчинення діянь, пов'язаних із посяганням на чуже майно, також повинно бути не меншим, а може, навіть і більшим, адже не викликає сумнівів те, що цінність майнових прав значно поступається цінності життя та здоров'я особи. Отже, до вчинених у такому стані діянь також повинні бути застосовані положення про малозначність.

Треба сказати, що практично такі самі проблеми, які на сьогодні виникають у вирішенні питання про кримінальну відповідальність за шкоду, заподіяну в стані сильного душевного

---

²¹¹ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрилитинформ, 2001. – С. 12-13.

²¹² Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 82.

хвилювання, що виникло як реакція на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, виникали й у вирішенні питання про кримінальну відповідальність у випадку заподіяння шкоди при перевищенні меж необхідної оборони під час дії КК України 1960 р. В період чинності КК України 1960 р. незрозуміло було, чи повинна підлягати кримінальній відповідальності особа, яка вчинила при перевищенні меж необхідної оборони злочин, що не пов'язаний із заподіянням смерті чи тяжкого тілесного ушкодження. З одного боку, в ч. 4 ст. 15 КК 1960 р. вказувалося, що заподіяння шкоди при перевищенні меж необхідної оборони тягне за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених кримінальним законодавством. Таких спеціальних випадків в *Особливій частині* КК 1960 р. було передбачено лише два – ст. 97 “Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони” та ст. 104 “Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони”. Проте, з іншого боку, незрозумілою була позиція законодавця, коли в п. 5 ст. 40 КК України 1960 р. вказувалося, що обставиною, яка пом'якшує кримінальну відповідальність, визнається “вчинення злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони.” Виникало запитання: для чого було передбачати таку, що пом'якшує кримінальну відповідальність обставину, якщо кримінальна відповідальність при перевищенні меж необхідної оборони настає лише в двох випадках, спеціально передбачених в *Особливій частині* КК?

Видається, що відповідь на це питання могла бути лише одна – особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення злочину при перевищенні меж необхідної оборони і у випадках, які спеціально не передбачені в *Особливій частині* КК, з урахуванням такого стану як обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність. Таким чином, між ч. 4 ст. 15 КК та п. 5 ст. 40 КК України 1960 р. відбулася колізія. Пленум Верховного Суду України в постанові № 4 від 28 червня 1991 р. (із змінами, внесеними постановою Пленуму від 4 червня 1993 р. № 3) “Про

практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань” свого часу навіть звернув увагу на окремі моменти вирішення такої колізії, вказавши в п. 10, що “коли при перевищенні меж необхідної оборони потерпілому заподіяні тяжкі тілесні ушкодження, від яких настала смерть, при відсутності умислу на позбавлення життя, дії винного належить кваліфікувати за ст. 104 КК”²¹³.

У чинному КК України 2001 р. питання про кримінальну відповідальність у випадку заподіяння шкоди при перевищенні меж необхідної оборони вирішується більш чітко. В ч. 3 ст. 36 КК України так само, як і в ч. 4 ст. 15 КК України 1960 р. вказано, що перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених в *Особливій частині КК*. Проте з урахуванням такого положення в ст. 66 КК України вже не передбачено такої пом’якшуючої покарання обставини як “вчинення злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони.” Щоправда, в п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26 квітня 2002 р. “Про судову практику у справах про необхідну оборону” знову вказується, що у випадку умисного заподіяння при перевищенні меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця, тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть, дії винного за відсутності умислу на позбавлення потерпілого життя належить кваліфікувати за ст. 124 КК України. На сьогодні з урахуванням положень чинного КК України таке роз’яснення є зайвим.

Ще на одну проблему необхідно звернути увагу. У п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 28 червня 1991 р. “Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань” вказувалося, що дії осіб, які вчинили вбивство

---

²¹³ Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 1995. - № 1. - С. 29.

або заподіяли тяжкі тілесні ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони і одночасно перебували в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло, належить кваліфікувати відповідно за статтями 97, 104 КК 1960 р., тобто за більш м'яким законом, а не за статтями 95, 103 КК 1960 р. Незважаючи на те, що в постанові Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26 квітня 2002 р. "Про судову практику у справах про необхідну оборону" аналогічного положення вже не передбачено, питання про кваліфікацію дій особи в таких випадках є відкритим.

Неоднозначною є і судова практика у тих справах, коли особа заподіяла шкоду, перебуваючи одночасно в стані сильного душевного хвилювання та в стані необхідної оборони. Спершу наведемо декілька рішень суду в аналогічних справах.

10 травня 2004 р. Г., перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, викликаного протизаконним насильством із боку свого колишнього чоловіка Т., нанесла йому два удари ножем у живіт та груди, що призвело до його смерті. З матеріалів справи випливає, що потерпілий зустрів Г. біля дверей її квартири і без жодного приводу почав її бити. Під час побиття Г. кричала, благала про допомогу та просила сусідів викликати міліцію. Незважаючи на це, Т. заштовхнув Г. до її квартири, де продовжив побиття, і поламав їй руку. Намагаючись припинити насильство, Г. взяла кухонний ніж, яким і заподіяла Т. смерть. Висновком судової психолого-психіатричної експертизи було встановлено, що Г. під час вчинюваного нею діяння перебувала в стані емоційного стресу, який так само, як і стан фізіологічного афекту, є науково-психологічною підставою для юридичного висновку про стан сильного душевного хвилювання. Обвинувальним вироком суду Г. була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 116 КК України²¹⁴.

---

²¹⁴ Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. – Справа № 1-323 / 2004 р.

9 липня 2003 р. П., перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, викликаного протизаконним насильством з боку її чоловіка В., нанесла останньому удар ножом у живіт, спричинивши тілесне ушкодження, яке було визнано небезпечним для життя в момент заподіяння. За матеріалами справи, між П. та В. після спільного вживання алкогольних напоїв виникла сварка. Під час сварки В. почав наносити удари в обличчя П., коли вона впала, продовжував бити її ногами. Через деякий час П. схопила кухонний ніж, приставила його до себе і крикнула чоловікові: "Не підходь". Незважаючи на це, В. знову намагався продовжити побиття, накинувся на П., яка спричинила йому поранення. Обвинувальним вироком суду П. була засуджена за ч. 2 ст. 15 - ст. 116 КК України²¹⁵.

20 грудня 2001 р. М. під час сварки нанесла своєму чоловікові Ц. удар кухонним ножом у живіт, що призвело до смерті останнього. За матеріалами справи, Ц. повернувся з роботи в стані сп'яніння, почав ображати М., бити її руками та ногами, навіть після того, як вона впала на підлогу. Припинив побиття її зять, який забрав Ц. до іншої кімнати. Після цього М. пішла на кухню та почала чистити картоплю. Аж зненацька в кухні знову з'явився її чоловік і зі словами "заб'ю тебе, суко" кинувся на неї. Вона однією рукою затулила голову, а іншу, якою тримала ніж, витягнула вперед і попала в ліву частину живота Ц. Обвинувальним вироком суду М. була засуджена за ст. 116 КК України²¹⁶.

4 вересня 2001 р. Д., перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, викликаного протизаконним насильством з боку Ш., ударом ножа в ділянку серця спричинив смерть останнього. За матеріалами справи, Ш. у присутності своїх друзів

---

²¹⁵ Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. - Справа № 1-421 / 2003 р.

²¹⁶ Архів місцевого суду Личаківського району м. Львова. - Справа № 1-198 / 2002 р.

вступив у конфлікт з Д. та бив його руками і ногами, вимагаючи гроші. Намагаючись припинити насильство, Д. вдарив Ш. ножем. Обвинувальним вироком суду Д. був засуджений за ст. 116 КК України²¹⁷.

В усіх згаданих справах суд не звернув увагу на те, що винні особи, які заподіяли шкоду, не тільки перебували в стані сильного душевного хвилювання, але й перебували в стані необхідної оборони. Не зрозуміло тільки, з яких причин стан необхідної оборони був проігнорований. Така позиція суду є абсолютно неправильною. По-перше, стан необхідної оборони вже сам є обставиною, яка виключає злочинність діяння, якщо при цьому не було перевищено меж необхідної оборони. По-друге, наявність стану сильного душевного хвилювання суттєво розширює випадки, коли заподіяння шкоди в стані необхідної оборони буде виключати кримінальну відповідальність особи. Адже в ч. 4 ст. 36 КК України вказано, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставині захисту.

В усіх розглядуваних випадках можна було би кваліфікувати дії винних осіб за ст. 116 КК України лише тоді, коли заподіяння смерті потерпілим відбулося б після того, як стан необхідної оборони припинився. Як приклад, можна навести наступну кримінальну справу.

Л. намагалася перешкодити вступити потерпілому М. у статевий зв'язок зі своєю матір'ю, яка була психічно хворою та легко вступала в статеві контакти з невідомими особами. М. заподіяв Л. декілька ударів, після чого вона прибігла до свого брата і розповіла все йому. Її брат К. прийшов у сарай до М., де у розмові з ним осудив його поведінку. У відповідь на це М. почав

---

²¹⁷ Архів місцевого суду Личаківського району м. Львова. – Справа № 1-93 / 2002 р.

бити К. лопатою. Після того, як лопата зламалася, М. кинув її і почав втікати. К. схопив ручку від лопати, наздогнав М. і наніс йому кілька ударів по голові, внаслідок чого останній помер. Следством було встановлено, що К. на момент вчинення злочину перебував в стані сильного душевного хвилювання. Обвинувальним вироком суду К. було засуджено за ст. 95 КК 1960 р²¹⁸.

В цьому випадку суд правильно кваліфікував дії винного, адже він заподіяв смерть потерпілому не під час захисту від суспільно небезпечного посягання, а вже після того, як це посягання припинилося. Хоч стан сильного душевного хвилювання був обумовлений нападом самого потерпілого.

Якщо у наведених вище справах суд не врахував стан необхідної оборони, то в окремих випадках суд не бере до уваги стан сильного душевного хвилювання, який мав місце під час захисту від суспільно небезпечного посягання. Прикладом може бути наступна кримінальна справа.

31 жовтня 2001 р. М. нанесла своєму чоловікові К. п'ятнадцять ударів по голові обрізком металевої труби, що призвело до смерті останнього. За матеріалами справи, між М. та К. на побутовому ґрунті виникла чергова сварка, під час якої потерпілий почав бити М. обрізком металевої труби. Як свідчить проведена психолого-психіатрична експертиза, вказаний напад викликав у М. стан фізіологічного афекту. Захищаючись від нападу, М. вирвала з рук К. трубу та завдала йому кілька ударів по голові. Сама М. стверджувала, що пам'ятає лише про один удар. У справі була допитана донька М. та К., яка засвідчила, що її батько був дуже агресивним, часто бив її та матір. 31 жовтня 2001 р. перед сваркою він бив її і матір, а також погрожував старшій сестрі сокирою. Обвинувальним вироком суду М. була засуджена за ст. 118 КК України²¹⁹.

---

²¹⁸ Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. Сборник судебных решений по уголовным делам. – К.: Товариство “Знання” України. – С. 128-129.

²¹⁹ Архів Рівненського міського суду. – Справа № 1-553 / 2002 р.

В цьому випадку суд врахував стан сильного душевного хвилювання як обставину, що відповідно до п. 7 ст. 66 КК України, пом'якшує покарання. Проте і таке рішення суду видається не зовсім правильним. По-перше, суд не дослідив питання про те, чи могла винна оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання та обстановці захисту. Проте дослідження цього питання могло мати вирішальне значення для вирішення питання про притягнення М. до кримінальної відповідальності. По-друге, в цьому випадку стан сильного душевного хвилювання повинен мати визначальне значення, а не просто враховуватися при індивідуалізації кримінальної відповідальності.

На перший погляд, вирішення цієї проблеми, запропоноване в постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 від 28 червня 1991 р. "Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань", відповідає правилам кваліфікації при конкуренції кримінально-правових норм, які передбачають склади злочинів із пом'якшувальними ознаками, а також загальному постулату про те, що всі сумніви повинні тлумачитися на користь особи винного. Справді, коли йдеться про те, яку з двох кримінально-правових норм необхідно застосувати, то застосуванню підлягає більш пільгова норма. Проте, на наш погляд, вирішення цієї ситуації має бути іншим. Зрозуміло, що йдеться про ті випадки, коли особа, яка перебувала в стані сильного душевного хвилювання, могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання та обстановці захисту. Оскільки в іншому випадку кримінальна відповідальність особи буде виключатися з урахуванням положень, що передбачені в ч. 4 ст. 36 КК України.

У випадку заподіяння при перевищенні меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця, вбивства чи умисного тяжкого тілесного ушкодження, коли винний одночасно перебував у стані сильного душевного хвилювання, кримінальна відповідальність, на нашу думку,^{НЕ} повинна наставати з таких причин:

▪ по-перше, в таких випадках має йтися не про конкуренцію двох кримінально-правових норм, а про наявність кількох пом'якшувальних ознак. Застосовувати правила кваліфікації при конкуренції кримінально-правових норм у таких випадках не правильно, оскільки одна з пом'якшувальних ознак не буде братися до уваги. Проте в розглядуваному випадку є дві ознаки, які суттєво зменшують суспільну небезпеку злочину, які, до речі, стосуються різних елементів складу злочину. На наш погляд, у таких випадках виключення кримінальної відповідальності може обґрунтовуватися з урахуванням положень про малозначність діяння. Справді, навіть окремо взяті ознаки – стан сильного душевного хвилювання, що виник як реакція на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, та стан необхідної оборони чи затримання злочинця (навіть, коли йдеться про перевищення відповідних меж дій у такому стані) – суттєво зменшують суспільну небезпеку умисного вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження. Коли вказані діяння вчинені за наявності обидвох цих ознак, вони повинні визнаватися малозначними;

▪ по-друге, в ч. 3 ст. 36 КК України вказано, що перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у ст. 118 та 124 КК України. Проте серед ознак складів злочинів, що передбачені в ст. 118 та ст. 124 КК України, відсутня така обов'язкова ознака як стан сильного душевного хвилювання. Однак ігнорувати ознаку, яка має кваліфікуюче значення, не правильно. Отже, формально вчинення вбивства чи заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання з перевищенням меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця, не передбачено в ст.ст. 118, 124, а отже, відповідно до ч. 3 ст. 36 КК України, злочином не визнається.

Нам видається, що було би правильним вирішити питання про кримінальну відповідальність за вчинення злочинів у стані сильного душевного хвилювання, що виник як реакція на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого так само, як це

питання на сьогодні вирішується щодо заподіяння шкоди при перевищенні меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця. Вказана пропозиція за своєю суттю не є новою – така конструкція кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, використана в *КК Республіки Білорусь*. У ст. 31 *КК Республіки Білорусь* вказано, що за діяння, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (афекту), що раптово виникло внаслідок насильства, знуцання, тяжкої образи чи інших протизаконних чи грубих аморальних дій потерпілого або тривалої психотравмуючої ситуації, яка виникла у зв'язку з систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати значення свого діяння чи керувати ним, настає лише у випадку умисного заподіяння смерті, тяжкого чи менш тяжкого тілесного ушкодження. У зв'язку з цим серед обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність, відсутня обставина вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, що виник як реакція на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого.

З урахуванням викладеного, пропонуємо доповнити *КК України* новою статтею аналогічного змісту, і, крім того, виключити з обставин, що пом'якшують покарання, таку обставину як вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого.

3.2. Помилка в особі потерпілого та її кримінально-правове значення

Спірним у юридичній літературі й надалі є питання про кваліфікацію дій винного, який у стані сильного душевного хвилювання, що виник унаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілого, заподіяв шкоду сторонній особі. Методологічно правильно до розв'язання цього питання, на наш погляд,

підходить Г. В. Назаренко. Він пропонує, залежно від ролі потерпілих, розрізняти так зване розширене вбивство в стані сильного душевного хвилювання і множинне вбивство в такому стані²²⁰. У першому випадку серед потерпілих можуть опинитися і треті особи, поведінка яких не була причиною виникнення такого стану винного. Щодо другого виду вбивства, то потерпілими тут є ті особи, які своїми протиправними чи аморальними діями спровокували виникнення стану сильного душевного хвилювання у винного²²¹.

Щодо першого варіанту, який Г. В. Назаренко називає "розширеним вбивством", то окремі науковці стверджують, що в тих випадках, коли фактично потерпіла особа не причетна до відносин, які виникли між винним та особою, від якої походила протиправна чи аморальна поведінка на адресу винного чи інших осіб, стан сильного душевного хвилювання не може враховуватися як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність, і винний повинен притягуватися до кримінальної відповідальності на загальних підставах²²². Проте нам видається, що вирішення цієї проблеми потребує більш диференційованого підходу. Річ у тому, що шкода сторонній особі в розглянутих випадках може бути заподіяна з різних причин:

- по-перше, в результаті помилки, коли винний помилково заподіяв шкоду сторонній особі, прийнявши її за ту, від якої

---

²²⁰ Хоч Г. В. Назаренко і згадує лише про випадки заподіяння в стані сильного душевного хвилювання вбивства, проте очевидно, що запропонована ним класифікація стосується випадків заподіяння в стані сильного душевного хвилювання і будь-якої іншої шкоди сторонній особі (особам).

²²¹ Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – С. 175-176.

²²² Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. Диссерт...к. ю. н. – М., 1971. – С. 11; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Под общ. ред. Председателя Верховного Суда Украинской ССР В. И. Зайчука. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1969. – С. 247.

походила протиправна чи аморальна поведінка, яка і стала в такому випадку причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання, або коли винний помилково сприйняв поведінку потерпілого як протиправну чи аморальну, хоч насправді вона такою не була;

- по-друге, коли винний свідомо, з метою “емоційної розрядки” заподіяв шкоду сторонній особі, поведінка якої не була причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання у винного.

Видається, що в цих випадках, залежно від причин, які обумовили заподіяння шкоди сторонній особі, по-різному повинно вирішуватися і питання про кримінальну відповідальність винного. Щодо першого випадку, то окремі науковці пропонують вирішувати питання про кримінальну відповідальність винного залежно від того, чи мав він можливість уникнути помилки. Тобто в тих випадках, коли винний усвідомлював, що заподіює шкоду сторонній особі, кримінальна відповідальність повинна наставати на загальних підставах, в тих випадках, коли була допущена помилка, якої можна було уникнути, відповідальність повинна наставати за сукупністю злочинів – замах на вбивство в стані сильного душевного хвилювання та вбивство через необережність²²³. Щоправда, тоді невирішеним буде питання про кваліфікацію дій винного в тих випадках, коли він не міг усвідомити наявності помилки і уникнути її. Можна припустити, що в таких випадках допускається застосування ст. 116 КК України.

Щодо пропозиції вирішувати питання про кримінальну відповідальність винного в таких випадках залежно від того, чи міг він усвідомлювати помилку, ми погоджуємося з О. М. Поповим, який вказує, що навряд чи можливо в таких випадках з'ясовувати питання про те, чи міг винний за таких обставин правильно зорієнтуватися, і чи повинен він був це зробити. Річ у

---

²²³ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – С. 362.

тому, що стан сильного душевного хвилювання виключає можливість винного миттєво правильно зорієнтуватися в конфліктній ситуації. Тому, на його думку, помилку винного чи то в особі потерпілого, чи то в його поведінці, завжди треба тлумачити на користь винного і кваліфікувати фактично вчинене діяння з урахуванням стану сильного душевного хвилювання²²⁴. Застосування норми про кримінальну відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, на загальних підставах за наявності виправданої помилки допускають і інші вчені²²⁵. Треба визнати, що вказаний підхід до вирішення такої ситуації є цілком правильним.

Вище ми вже зазначали про те, що, на наш погляд, правильно визнано в літературі з психології те, що причини виникнення стану сильного душевного хвилювання є не стільки у зовнішніх обставинах, скільки у внутрішніх особливостях психіки конкретної особи. У однієї особи може виникнути такий стан як закономірна реакція на такі обставини, які у іншій особі ніколи не зможуть викликати аналогічної реакції. Не враховувати в першому випадку такого психічного стану у особи означало б порушувати принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності. Адже не можна виділяти типізований об'єктивний критерій, за яким визначати, які зовнішні обставини можуть викликати стан сильного душевного хвилювання, а які – ні. Це за своєю суттю означало б спробу застосовувати об'єктивне мірило до суб'єктивних процесів. Таким чином, можна зробити висновок про те, що стан сильного душевного хвилювання законодавець враховує як пом'якшувальну ознаку при створенні ок-

---

²²⁴ Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – С. 27.

²²⁵ Стаиш В. В. Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности. – Вып. I. – Харьков: 1976. – С. 93; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 62-63.

ремих складів злочинів у зв'язку з тим, що він суттєво зменшує суспільну небезпеку особи, яка заподіює шкоду.

З огляду на це, коли в особи виник вказаний стан як реакція на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, але через помилку винний умисно заподіяв тяжке тілесне ушкодження чи вбив третю особу, яку помилково прийняв за ту, від якої насправді походила протиправна чи аморальна поведінка, такі дії необхідно кваліфікувати за ст. 116 або ст. 123 КК України, а не як замах на вказані злочини. Аналогічно повинна вирішуватися ситуація, коли винний помилявся щодо протиправності чи аморальності поведінки потерпілого. Пояснюється це тим, що стан сильного душевного хвилювання, який є ознакою вказаних складів злочинів, за таких обставин виник правомірно, а помилка в особі потерпілого в такому випадку не має значення і не може вплинути на кваліфікацію злочину. Річ у тому, що неправомірна чи аморальна поведінка потерпілого не зменшує цінність його життя чи здоров'я, а тому виправдана помилка в особі потерпілого не має кримінально-правового значення. Сама собою протиправна чи аморальна поведінка потерпілого не зменшує суспільної небезпеки складу злочину, а взагалі перебуває поза межами складу. Вказані склади злочинів становлять меншу суспільну небезпеку саме тому, що стан сильного душевного хвилювання, який правомірно виник, зменшує суспільну небезпеку особи винного. Тобто стан сильного душевного хвилювання – це обставина, яка характеризує суб'єктивну сторону складу злочину, а через неї і особу винного. Так само правомірним треба визнати виникнення стану сильного душевного хвилювання і в тих випадках, коли протиправна чи аморальна поведінка потерпілого існувала лише в уяві винного. Адже такий стан для винного виник саме як реакція на таку уявну поведінку потерпілого. Саме тому і в таких випадках вчинене винним діяння необхідно кваліфікувати з урахуванням стану сильного душевного хвилювання.

По-іншому повинно вирішуватися питання про кримінальну відповідальність особи, яка в стані сильного душевного

хвилювання свідомо заподіяла шкоду сторонній особі, поведінка якої не була причиною виникнення такого стану винного. На думку О. Д. Сітковської, це лише окреме питання ширшої проблеми, яку вона називає прогалиною кримінального законодавства. Йдеться про відсутність у кримінальному законі положень, які би передбачали можливість врахування випадків, коли стан сильного душевного хвилювання виник як реакція не на протиправну чи аморальну поведінку потерпілого, а був зумовлений нейтральною, з погляду закону, поведінкою потерпілого або обставинами, які не залежать від волі окремих осіб, зокрема силами природи, наприклад, повинню, землетрусом тощо. Практиці відомі випадки, коли дії особи, що перебувала в стані сильного душевного хвилювання, були спрямовані на сторонню людину, яка випадково опинилася поблизу.

При цьому, як вважає О. Д. Сітковська, прив'язувати кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання лише до випадків емоційної розрядки стосовно особи, яка створила емоційно напружену ситуацію, означає обмежувати слідчого чи суд в індивідуалізації кримінальної відповідальності з урахуванням такого стану, коли причиною його виникнення була поведінка третіх осіб або обставин, що не залежать від волі людини²²⁶. Не враховувати такий стан у вказаних випадках було би справді неправильним. Але згідно з чинним *КК України* експертна діагностика такого стану є зайвою, оскільки формулювання закону не передбачає можливості врахування такого стану серед обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність чи покарання. Максимум, що може зробити в таких випадках слідчий чи суд, – це врахувати емоційну розрядку винного в межах загального комплексу особистих характеристик та особливостей мотивації, значимих для індивідуалізації кримінальної відповідальності²²⁷.

---

²²⁶ Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 78.

²²⁷ Там само. – С. 79.

Взагалі з приводу розглядуваної проблеми цікавим буде звернення до історичного досвіду. Зокрема, у ст. 1455 *Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.* вказано, що "підлягає кримінальній відповідальності той, хто вчинить вбивство, хоча і без заздальгедь обдуманого наміру чи умислу, в запальному стані чи роздратуванні, проте не випадково, а, знаючи, що посягає на життя іншого." Таким чином, визнавалося, що роздратування та стан запальності є обставинами, які зменшують винність особи, становлять собою елемент, що характеризує самого злочинця. Тому, за загальним правилом, пише М. С. Таганцев, не мало значення, чи була заподіяна шкода особі, яка викликала такий стан, чи постраждали від цього треті особи²²⁸.

Загалом така позиція попереднього кримінального законодавства видається за суттю правильною, хоч вона і має певні вади, про які йтиметься далі. Річ у тому, що стан сильного душевного хвилювання, як ми вже зазначали, – це справді та обставина, що характеризує суб'єктивну сторону складу злочину, а через неї і саму особу винного, зменшуючи її суспільну небезпечність. Як вказує О. Д. Сітковська, для діагностики стану сильного душевного хвилювання важливим є суб'єктивне сприйняття ситуації винним, а не визначена наперед типізована її оцінка законодавцем. Саме тому малоперспективною вона вважає і дискусію про те, чи можливим є виникнення стану сильного душевного хвилювання, коли приниження честі та гідності, з погляду об'єктивної дійсності, не було тяжким та глибоким, а також спір про те, чи може, з погляду "нормальної людини", менш тяжка образа обумовити таку емоційну реакцію. При вирішенні питання про ступінь тяжкості образи відсутня, з психологічного погляду, пряма залежність між об'єктивною тяжкістю образи (виходячи з загальноприйнятих у суспільстві чи пропонованому середовищі правил спілкування) та суб'єктивним її

---

²²⁸ Таганцев Н. С. О преступлениях против жизни по русскому уголовному праву. – СПб., 1873. – Т. 1. – С. 297.

сприйняттям. Отже, на її думку, причиною виникнення стану сильного душевного хвилювання може бути ззовні найнезначніший привід, зокрема, звичайно, і менш тяжка образа²²⁹.

Заодно, на наш погляд, безспірним є те, що заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання потерпілому, який своєю протиправною чи аморальною поведінкою обумовив виникнення такого стану, не може бути прирівняне за своїми кримінально-правовими наслідками до випадків заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання, який викликаний нейтральними, з погляду закону, діями (бездіяльністю) потерпілого чи подіями. Тобто, в іншому випадку, шкода заподіюється третім особам, які випадково опинилися в оточенні винного, а останній з метою емоційної розрядки заподіяв їм шкоду. Кваліфікувати заподіяння шкоди потерпілому за ст. 116 або ст. 123 *КК України* в таких випадках було би неправильним.

Стан сильного душевного хвилювання, умовно кажучи, повертає особу до природного стану, зменшуючи при цьому вплив факторів психосоціального стримування (контролю), а тому можна зрозуміти, чому винна особа спрямовує свою агресію на потерпілого, коли останній своєю неправомірною чи аморальною поведінкою викликав такий стан. Така поведінка винного є природною. І зовсім інакше виглядає ситуація, коли свій гнів винний спрямовує на сторонню особу з метою одержання емоційної розрядки. За таких обставин, як видається, треба говорити про більш вищий ступінь суспільної небезпеки винного і вчиненого ним діяння. Хоч, як було показано вище, історія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, знає випадки, коли не мало значення, кому саме була заподіяна шкода в такому стані. Проте здається, що обставини, які обумовили виникнення стану сильного душевного хвилювання, зокрема

---

²²⁹ Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 79.

поведінка потерпілого, повинні мати значення для диференціації кримінальної відповідальності.

Тому треба погодитися з О. Д. Сітковською, яка вважає, що законодавець повинен диференціювати кримінальну відповідальність за заподіяння шкоди і в тих випадках, коли стан сильного душевного хвилювання, був обумовлений обставинами, які не пов'язані із поведінкою потерпілого. Адже будь-який стан сильного душевного хвилювання, чим би він не був викликаний, призводить до послаблення здатності людини усвідомлювати значення своїх дій (бездіяльності), зменшує можливість самоконтролю та управління своєю поведінкою. Тому в такому стані людина часто вчиняє діяння, про які потім шкодує і які не дозволила б собі вчинити в нормальному стані. Суттєвою ознакою будь-якого стану сильного душевного хвилювання є те, що такий стан, здебільшого, супроводжується діями. Загальмованість вищих відділів кори головного мозку призводить до зменшення та прояву автоматизмів, тобто неконтрольованих дій, які мають стереотипний імпульсивний характер. У такому стані окреме бажання, яке раптово виникло, дає стрімку розрядку в діях, свідоме врахування всіх наслідків та виваження мотивів стає неможливим, дія втрачає характер вибіркового акту; дії хаотичні, виникають як наслідок загального збудження; вони вириваються з людини, а не регулюються нею, ніби проходять через неї, а не походять від неї²³⁰.

Звичайно, можна стверджувати, що в тих випадках, коли стан сильного душевного хвилювання був викликаний не протиправними чи аморальним діяннями потерпілого, його можна враховувати при індивідуалізації кримінальної відповідальності. На сьогодні можна в таких випадках застосовувати до винного положення про обмежену осудність. Проте відомо, що необхідною умовою належної індивідуалізації кримінальної відповідальності є її диференціація – врахування в кримінально-правових нормах типових особливостей окремих діянь або осіб, що їх вчиняють. У цьо-

---

²³⁰ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрилитинформ, 2001. – С. 12-13.

му аспекті прикладом належної диференціації кримінальної відповідальності осіб за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, може бути *Уголовне уложення 1903 р.*, яке містило одночасно дві статті, що передбачали норми про кримінальну відповідальність за вбивство в стані сильного душевного хвилювання. Зокрема, у ч. 1 ст. 458 йшлося про вбивство в стані сильного душевного хвилювання незалежно від того, чим був обумовлений такий стан, а в ч. 2 ст. 458 було передбачено кримінальну відповідальність за вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, коли такий стан був викликаний протиправними діями потерпілого²³¹.

Звернення до історичного досвіду у вирішенні питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, дозволило запропонувати рішення ще однієї проблеми, якої ми частково торкнулися вище. Невирішеним у літературі і надалі є питання про те, чи потрібно враховувати як обставину, що пом'якшує кримінальну відповідальність і на рівні диференціації, і на рівні її індивідуалізації, стан сильного душевного хвилювання, коли його виникнення було обумовлено правомірною або нейтральною, з погляду закону, поведінкою потерпілого.

Так, А. В. Байлов вказує, що бувають випадки, коли стан сильного душевного хвилювання виникає не з вини потерпілого, а обумовлюється нейтральними для нього обставинами. Проте він не вказує, як повинна вирішуватися ситуація, коли в такому стані була заподіяна шкода потерпілому²³². Окремі науковці вважають, що в тих випадках, коли стан сильного душевного хвилювання виник у результаті правомірної або нейтральної, з погляду

---

²³¹ Уголовное уложение 1903 года // Приложение к Собр. Узак. и расп. Правительства за 1903 год. - № 38. - Отд. 1. - Ст. 416.

²³² Байлов А. В. Питання кваліфікації посягань на життя та здоров'я особи, що вчинені в стані сильного душевного хвилювання // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. Конф. [Харків] 22-23 квітн. 2004 р. / Редкол.: Сташис В. В. (гол. ред.) та ін. - К. - Х.: Юрінком Інтер, 2004. - С. 79.

закону, поведінки потерпілого, це може свідчити лише про підвищену суспільну небезпеку особи винного і в жодному разі такий стан не повинен враховуватися як обставина, що пом'якшує відповідальність ні в межах її індивідуалізації, ні в межах її диференціації. Пояснюється це тим, що в таких випадках виникнення стану сильного душевного хвилювання обумовлюється мотивами та звичками, що негативно характеризують особу винного, і які яскраво проявилися в конфліктній ситуації²³³.

Дубініна М. І. вважає, що загалом будь-який стан сильного душевного хвилювання може бути врахований як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність особи, незалежно від обставин, що обумовили його виникнення. Винятки вона робить лише для випадків, коли такий стан був умисно викликаний самим винним або ж виник у результаті і в процесі вчинення ним злочину²³⁴.

Ткаченко В. М. вважає несправедливим виокремлення кримінально-правових норм, в яких враховується стан сильного душевного хвилювання лише в тих випадках, коли такий стан був обумовлений вибірковою, з погляду законодавця, протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого. Адже в такому стані, на його думку, незалежно від причин його виникнення, відбуваються однакові зміни в психічній діяльності людини: однаково зростається свідомість та знижується здатність до во-

---

²³³ Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – С. 109; Долиненко Л. А. Смягчающие ответственность обстоятельства по действующему уголовному законодательству и в судебной практике. Учебное пособие. – Иркутск: Иркутский гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1980. – С. 39; Кругликов Л. Совершение преступления под влиянием сильного душевного волнения // Советская юстиция. – 1983. – № 14. – С. 20; Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – С. 37-38.

²³⁴ Дубинина М. И. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. диссерт... к. ю. н. – М., 1971. – С. 9.

льового контролю за своєю поведінкою. Людина в такому стані діє здебільшого під впливом інстинктів. В зв'язку з цим, зазначає він, з фізіологічного погляду навряд чи можна визнати обґрунтованим надання різного правового значення діям, вчиненим у стані сильного душевного хвилювання, залежно від приводів його виникнення. Він пропонує внести зміни до кримінального кодексу і викласти статті *Особливої частини*, які передбачають відповідальність за заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання, в новій редакції, не вказуючи при цьому на обставини, що обумовлюють виникнення такого стану. Конкретні ж приводи виникнення такого стану він пропонує враховувати при індивідуалізації кримінальної відповідальності²³⁵.

Вище ми вже зазначали, що на сьогодні окремі вчені цілком правильно зазначають, що законодавець при диференціації кримінальної відповідальності повинен враховувати стан сильного душевного хвилювання незалежно від причин його виникнення. Пояснюється це тим, що з психологічного погляду, такий стан, незалежно від обставин, що обумовили його виникнення, суттєво знижує здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними і тим самим знижує і суспільну небезпеку вчиненого у такому стані діяння. Проте так само очевидним є те, що заподіяння потерпілому шкоди в стані сильного душевного хвилювання, який був обумовлений протиправною чи аморальною поведінкою самого потерпілого, є менш суспільно небезпечним діянням, ніж заподіяння шкоди в такому ж стані, коли він виник як реакція на нейтральну, з погляду закону, поведінку потерпілого чи на обставини, які не залежать від волі людини. Невипадково в літературі з психології вказано, що в стані сильного душевного хвилювання з'являється бажання негайно покарати кривдника за його протиправну чи аморальну поведінку і тим самим відновити справедливість – бажання, яке не має антисоціальної сутності, що

---

²³⁵ Ткаченко В. Н. Преступления, совершенные в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Проблемы разработки нового советского уголовного законодательства. – М., 1990. – С. 123-124.

властива помсті²³⁶. Отже, в цьому аспекті пропозиція В. М. Ткаченко є не зовсім правильною. Видається, що різниця в суспільній небезпеці діянь у зазначених вище випадках, вимагає диференційованого вирішення питання про кримінальну відповідальність винних осіб. Такий диференційований підхід повинен полягати у створенні окремих кримінально-правових норм, де було би встановлено кримінальну відповідальність за заподіяння шкоди в стані сильного душевного хвилювання, залежно від обставин виникнення такого стану. І в цьому випадку знову ж таки нам видається правильним за суттю законодавче вирішення цього питання, яке містилося в ст. 458 Уголовного уложення 1903 р.

З урахуванням викладеного можна запропонувати внести такі зміни до КК України:

1. Доповнити *Особливу частину* КК України новими статтями такого змісту:

Стаття №...

*Вбивство, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними,
- карається...²³⁷*

---

²³⁶ *Рогачевский Л. А. Особенности субъективной стороны преступлений, совершенных в состоянии аффекта // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 84.*

²³⁷ Ми не випадково не вживаємо терміна “умисне вбивство”, коли пропонуємо доповнення КК України вказаними статтями, адже в літературі вже неодноразово вказувалося на те, що на сьогодні відповідно до ч. 1 ст. 115 КК України під вбивством розуміють лише *умисне* заподіяння смерті. Див.: *Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К.: Атіка, 2001. – С. 42-43; Грищук В. К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 409-410; Перепелица А. И. Некоторые изменения в ответственности за посягательства на жизнь и здоровье личности по новому УК Украины // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітн. 2004 р. / Редкол.: Стапис В. В. (гол. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 10. Через це словосполучення “умисне вбивство” створює непотрібну в законі тавтологію.*

Стаття №...

Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними,

- карається...

Санкції у двох запропонованих статтях повинні бути більш суворими, ніж у тих статтях, які передбачають кримінальну відповідальність за вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання чи умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, коли стан, в якому особа не могла повною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, був обумовлений протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи.

2. З урахуванням того, що вище було обґрунтовано пропозицію про виключення п. 7 ст. 66 КК України, пропонуємо доповнити ст. 66 КК України новим пунктом такого змісту:

п. №...

Вчинення злочину в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

Таким чином, заподіяння шкоди в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан був спровокований протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, буде причиною кримінальної відповідальності лише у випадках, передбачених у ст. 116 та ст. 123 КК України. Заодно такий стан особи буде враховано і при диференціації, і при індивідуалізації кримінальної відповідальності також і в тих випадках, коли його виникнення не пов'язано із протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого.

Вказаний стан може бути врахований при створенні окремих складів злочинів як обов'язкова ознака, що буде зменшувати суспільну небезпеку складів, зокрема вбивства та умисного тяжкого тілесного ушкодження. У всіх інших випадках вчинен-

ня злочинів у такому стані, він може бути врахований як обставина, що пом'якшує покарання. Тобто в тих випадках, коли виникнення такого стану не пов'язано із протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, він не настільки впливає на суспільну небезпеку вчиненого у такому стані діяння, щоб можна було говорити про його малозначність. Заодно суд повинен врахувати його при індивідуалізації кримінальної відповідальності як обставину, що пом'якшує покарання. Треба зауважити, що, на нашу думку, і у випадку вчинення в такому стані суспільно небезпечного діяння навряд чи можна встановити до цього діяння та його наслідків необережний вид вини. Адже незалежно від причин виникнення такого емоційного стану його психологічна характеристика буде незмінною. І, як вже було розглянуто вище, вона не дозволяє говорити про можливість встановлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків, вчинених у такому стані, необережної форми вини.

Ще на один аспект розглядуваної проблеми необхідно звернути увагу. Йдеться про те, що в ч. 4 ст. 36 КК України вказано, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Аналогічне положення передбачене і в ч. 3 ст. 39 КК України, коли йдеться про те, що особа не буде підлягати кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці. Вказані положення за своєю суттю цілком правильні, адже особа, перебуваючи в такому стані, через його психологічні характеристики не може чітко і "тверезо" проаналізувати ситуацію, коли вона буде реалізовувати своє право на необхідну оборону чи крайню необхідність. Водночас вважаємо недоцільним обмежувати такі положення лише випадками, коли стан сильного душевного хвилювання

був обумовлений суспільно небезпечним нападом або відповідною небезпекою, що загрожувала. Цілком можливі випадки, коли особа до суспільно небезпечного посягання на неї або до створення небезпеки вже перебувала в такому стані. На нашу думку, в такому випадку вона також не повинна підлягати кримінальній відповідальності тоді, коли не змогла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту (при необхідній обороні) або відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці (при крайній необхідності) в зв'язку з таким станом. З огляду на це, пропонуємо ч. 4 ст. 36 КК України, а також ч. 3 ст. 39 КК України викласти у таких редакціях:

(ч. 4 ст. 36) Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту в зв'язку з тим, що перебувала у стані, коли не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

(ч. 3 ст. 39) Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці в зв'язку з тим, що перебувала у стані, коли не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

Окремого вирішення потребує проблема кримінальної відповідальності за заподіяння в стані сильного душевного хвилювання шкоди кільком потерпілим, коли такий стан був обумовлений їхньою спільною протиправною чи аморальною поведінкою. Йдеться про випадки, які Г. В. Назаренко називає "множинним вбивством", хоч, як було зазначено вище, має йти-ся не тільки про скоєння вбивства.

На сьогодні згідно з чинним КК України у випадку одночасного заподіяння двом чи більше особам вбивства чи тяжкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання, що виник як реакція на протизаконне насильство, тяжку образу чи систематичне знущання (остання обставина за чинним КК України визнається такою, що може обумовити ви-

никнення стану сильного душевного хвилювання лише в ст. 116 *КК України*) з їхнього боку, вчинене діяння підлягає кваліфікації за правилами про сукупність злочинів. Тут можливим є кілька варіантів. До прикладу, у випадку заподіяння кількох вбивств дії винного будуть кваліфікуватися за ст. 116 *КК України* (стільки разів, скільки було потерпілих). У разі заподіяння кільком особам тяжкого тілесного ушкодження – за ст. 123 *КК України* (стільки разів скільки було потерпілих). Якщо в стані сильного душевного хвилювання кільком особам було заподіяно тяжке тілесне ушкодження, а інших вбито, то дії винного повинні бути кваліфіковані відповідно за ст. 123 *КК України* та ст. 116 *КК України* (знову ж таки у формулі кваліфікації номери статей будуть повторюватися стільки разів, скільки було потерпілих). Наприклад, коли було вбито одну особу, а двом іншим було заподіяно тяжкі тілесні ушкодження, то формула кваліфікації буде виглядати так: ст. 116; ст. 123; ст. 123 *КК України*.

У кримінальному законодавстві окремих держав передбачені кваліфіковані види такого складу злочину як вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Зокрема, в ч. 2 ст. 107 *КК Російської Федерації*, ч. 2 ст. 105 *КК Республіки Вірменії*, ч. 2 ст. 111 *КК Грузії*, ч. 2 ст. 98 *КК Киргизької Республіки*, в ч. 2 ст. 98 *КК Республіки Казахстан*, передбачено такий кваліфікований вид цього складу злочину як вбивство в стані сильного душевного хвилювання двох чи більше осіб. Вище ми вже розглядали окремі редакційні вади деяких кримінальних кодексів у частині формулювання цієї кваліфікуючої ознаки. Проте очевидно, що законодавець намагався в таких випадках встановити кримінальну відповідальність за вбивство декількох осіб, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, якщо їхня спільна протиправна чи аморальна поведінка обумовила виникнення такого стану у винної особи.

Взагалі таку законодавчу тенденцію щодо диференціації кримінальної відповідальності за вбивство в стані сильного ду-

шевного хвилювання треба визнати правильною. Правильною вона визнається хоча б з урахуванням того, що в п. 1 ч. 2 ст. 115 *КК України* передбачено такий кваліфікований вид вбивства як вбивство двох або більше осіб. Так само передбачено кваліфікований вид вбивства через необережність у ч. 2 ст. 119 *КК України* – вбивство через необережність двох або більше осіб. Тому видається, що було би послідовним, якщо законодавець передбачив і в ст. 116 *КК України* кваліфікований склад цього злочину.

Річ у тому, що на сьогодні, як ми вже зазначали, у випадку скоєння вбивства в стані сильного душевного хвилювання кількох осіб, спільна протиправна чи аморальна поведінка яких обумовила виникнення такого стану, дії винного повинні бути кваліфіковані за сукупністю злочинів. Проте, як видається, в таких випадках говорити про сукупність злочинів буде не зовсім правильно. Адже про сукупність злочинів ідеться в тих випадках, коли фактично вчинено два чи більше злочинів²³⁸. У випадку, коли винний, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, що викликане протиправною чи аморальною поведінкою кількох потерпілих, одночасно вбиває їх, по суті, це один злочин. Адже в такому випадку одним умислом винного охоплюється одне діяння та один наслідок – спричинення смерті кількох осіб. Кваліфікація дій винного в таких випадках за сукупністю злочинів є штучною та за суттю неправильною. Проте вона дозволяє виправити прогалину в законодавстві, оскільки ст. 116 *КК України* не охоплюється заподіяння смерті декільком особам. У *КК* зазначених держав не передбачено кваліфікованого складу умисного тяжкого тілесного ушкодження, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання. Ідеться про випадки заподіяння в такому стані тяжкого тілесного ушкодження двом чи більше особам, протиправна чи аморальна поведінка яких

---

²³⁸ У цьому випадку ідеться про сукупність злочинів не як про окремий вид множинності злочинів, що передбачений в ст. 33 *КК України*, а в ширшому розумінні.

обумовила виникнення такого стану. Водночас створення і такого кваліфікованого складу злочину було би також правильним та послідовним рішенням.

Враховуючи викладене, пропонуємо доповнити ст. 116 та ст. 123 КК України новими частинами відповідно такого змісту:

ч. 2. Вбивство двох чи більше осіб, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілих,

- карається...

ч. 2. Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень двом чи більше особам, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілих,

- карається...

Вище було запропоновано доповнення КК України новими статтями, якими передбачено кримінальну відповідальність за вбивство, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, а також за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в такому ж стані, незалежно від причин виникнення такого стану. З урахуванням викладеного, запропоновані нові статті також повинні містити окремі частини, в яких би були враховані такі кваліфікуючі ознаки як вбивство в такому стані двох чи більше осіб та відповідно умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень двом чи більше особам.

3.3. Вплив стану сп'яніння на кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання

Законодавець негативно ставиться до осіб, які вчинили різні правопорушення в стані сп'яніння. В *КК України* це знайшло відображення в категоричному положенні, передбаченому ст. 21 – “особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності.” Таке ставлення законодавця до осіб, які вчинили злочини в стані сп'яніння, змушує окремих науковців стверджувати, що в таких випадках, вирішуючи питання про кримінальну відповідальність особи, треба виходити з того, що її психічні функції були в нормальному стані на момент вчинення суспільно небезпечного діяння. Через це одні науковці вважають, що стан фізіологічного сп'яніння будь-якого ступеня ніколи не виключає осудності, і така особа не може бути визнана також і обмежено осудною²³⁹. Інші науковці, коли тлумачать зазначене законодавче положення, вказують, що законодавець допускає винятки із принципу відповідальності за наявності вини щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані сп'яніння²⁴⁰. Не зупиняючись детально на вказаній проблемі, зауважмо, що серед суб'єктів так званих афективних злочинів також є багато осіб, які вчинили агресивні насильницькі дії в стані сп'яніння. В науковій літера-

---

²³⁹ Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Кн. 1 “О преступлениях”. – Х.: Харьков Юридический, 2001. – С. 100; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн./ За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – С. 67-68.

²⁴⁰ Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования). – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1965. – С. 126-127.

турі немає єдності поглядів і щодо кримінально-правового значення стану сильного душевного хвилювання, спровокованого протиправною або аморальною поведінкою потерпілого, коли винний перебував у стані сп'яніння. Спiрнiсть цiєї проблеми посилюється також i тим, що серед науковцiв немає єдностi у пiдходах i щодо обґрунтування кримiнальної вiдповiдальностi за злочини, вчиненi в станi сп'яніння²⁴¹. Через це проблема кримiнальної вiдповiдальностi таких осiб потребує окремого дослiдження.

Однi науковцi вказують на те, що фiзiологiчний афект та стан алкогольного сп'яніння, з погляду психологiї, є несумiсними станами²⁴². Іншi не погоджуються з таким твердженням i вважають, що, з погляду психологiї, стан алкогольного сп'яніння не тiльки сумiсний iз формуванням стану фiзiологiчного афекту, але й полегшує його виникнення²⁴³. Як стверджує I. I. Мамайчук, якщо в матерiалах кримiнальної справи є вiдомостi про вживання винним алкоголю, то експерт-психолог не повинен вiдмовлятися вiд проведення судово-психологiчної експертизи на предмет встановлення факту перебування особи у станi сильного душевного хвилювання пiд час вчинення злочину²⁴⁴. Нам вiдасться незрозумiлим, на чому ґрунтується висновок про те, що стан алкогольного сп'яніння несумiсний iз фiзiологiчним афектом. Адже в лiтературi з психологiї зазначено, що в станi сп'яніння у особи вiдбуваються короткочаснi порушення вищої нервової системи, що призводить до змiни їх реакцiй на

---

²⁴¹ Дет. про це див.: Бурдiн В. М. Кримiнальна вiдповiдальнiсть за злочини, вчиненi в станi сп'яніння: Монографiя. – К.: Атiка, 2005. – 160 с.

²⁴² Седих К. В., Седих С. М., Гасiй Ю. В. Деякi питання застосування психологiчної експертизи в судовiй практицi // Вiсник Верховного Суду України. – 1999. – № 2. – С. 39.

²⁴³ Седнев В. В. До питання про спiввiдношення станiв фiзiологiчного афекту й алкогольного сп'яніння // Вiсник Верховного Суду України. – 2000. – № 5. – С. 56-57.

²⁴⁴ Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – С. 108-109.

зовнішнє середовище, зокрема і на різні травмуючі моменти. Навіть незначні факти набувають у таких осіб характеру психогенної травми.

Під впливом алкоголю змінюється і характер афективних проявів. Самоконтроль за емоційними реакціями, здатність гальмувати свої афекти у таких осіб суттєво знижуються. Все це призводить до того, що під впливом іноді навіть найнезначніших психогенних моментів особи, які перебувають у стані сп'яніння, дають такі реакції, внаслідок яких у них суттєво змінюється клінічна картина сп'яніння. Отже, в стані сп'яніння підвищується ймовірність виникнення у особи стану афекту²⁴⁵. На думку О. Д. Сітковської, зниження критики стосовно своєї поведінки, спотворене сприйняття оточення в стані сп'яніння сприяє підвищенню дратівливості та образливості, що призводить до конфліктів з оточенням, полегшує виникнення афективного вибуху. Стан сп'яніння загострює реакцію людини на негативні емоційні подразники, зменшує здатність людини контролювати свою поведінку, можливість стримувати себе від афективного вибуху²⁴⁶.

Кудрявцев І. А. вважає, що в стані алкогольного сп'яніння цілком можливе виникнення стану афекту. Він відносить афект на фоні алкогольного сп'яніння до окремої групи так званих атипових афектів. Проте, на його думку, такі афекти не можуть бути враховані як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність, з урахуванням таких причин: 1) в стані алкогольного сп'яніння знижується здатність особи до самоконтролю; 2) відбувається генералізація агресивного змісту на більший, ніж

---

²⁴⁵ Пастушенко Л. А. Роль психогенных моментов в простом алкогольном опьянении // Проблемы судебной психиатрии. Научные труды // Под ред. Г. В. Морозова. – М.: Центр. НИИ судебной психиатрии им. проф. В. П. Сербского, 1962. – Вып. 12. – С. 47-48.

²⁴⁶ Ситковская О. Д. Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрилитинформ, 2001. – С. 129, 131.

у тверезих осіб, в зв'язку з чим ситуація невинувато сприймається як більш конфліктна; 3) знижується гнучкість мотивації, що призводить до звуження кола способів (їх усвідомлення) виходу із конфліктної ситуації²⁴⁷.

На думку Ф. С. Сафуанова, немає значення, чи вважати афект на фоні алкогольного сп'яніння атиповим чи фізіологічним афектом, важливим є інше – всі емоційні стани, які охоплюються поняттям “стан сильного душевного хвилювання”, можуть констатуватися і щодо тих осіб, які вчинили злочини в стані сп'яніння. Щоправда, він вказує, що із трьох ступенів простого алкогольного сп'яніння встановити наявність стану сильного душевного хвилювання можна лише тоді, коли особа перебувала у алкогольному сп'янінні легкого ступеня. Оскільки середній та тяжкий ступінь алкогольного сп'яніння обумовлюють більш глибокі порушення свідомості, ніж афективні стани, і поведінка особи в таких випадках детермінується вже розладами психічних процесів під впливом алкоголю²⁴⁸.

Назаренко Г. В. вважає, що для вирішення цієї проблеми необхідно виокремлювати принаймні три види афекту в судово-психологічній літературі, які відрізняються залежно від характеру сп'яніння: 1) афект на ґрунті простого алкогольного сп'яніння; 2) афект на ґрунті ускладненого (атипового) сп'яніння; 3) афект на ґрунті наркотичного сп'яніння. На його думку, вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виник внаслідок неправомірної чи аморальної поведінки потерпілого, коли винний перебував в стані простого алкогольного сп'яніння, не може бути підставою для врахування такого стану як обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність і в межах її диференціації, і в межах її індивідуалізації.

---

²⁴⁷ Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 117-118.

²⁴⁸ Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 77.

При оцінці алкогольних афектів, які виникають на ґрунті сп'яніння легкого ступеня, Г. В. Назаренко виходить із того, що зниження свідомо-вольового контролю за своєю поведінкою не може бути повністю віднесене до неправомірної чи аморальної поведінки потерпілого, оскільки алкоголь полегшує розвиток афекту та активізує агресивні моделі поведінки у відповідь на незначні для тверезої людини стимули. У випадках виникнення стану сильного душевного хвилювання на ґрунті алкогольного сп'яніння важкого та середнього ступенів, такий стан також не може розглядатися як обставина, що пом'якшує відповідальність винного, оскільки "основною причиною вчинення особою дій, яка перебуває в стані сп'яніння, є, як правило, алкогольна інтоксикація"²⁴⁹. Таке кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання, що виник на ґрунті алкогольного сп'яніння, на його думку, повністю відповідає законодавчому положенню про те, що стан сп'яніння не виключає кримінальної відповідальності, а особи, які вчинили злочини в такому стані, повинні підлягати кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Подібну, але більш лояльну позицію в цьому аспекті займає Б. С. Бейсенов. Він погоджується з тим, що афект значно легше виникає у особи, яка перебуває в стані сп'яніння, і при цьому стан афекту може суттєво обтяжити стан сп'яніння. Не заперечуючи можливості врахування афекту, що виник у особи, яка перебувала в стані сп'яніння, як обставини, що пом'якшує кримінальну відповідальність у тих випадках, коли афект був спровокований протиправною чи аморальною поведінкою самого потерпілого, він застерігає, що характер афективної розрядки афективних дій осіб, що перебувають у стані сп'яніння, як правило, визначається властивостями, схильністю, загальною установкою та антисоціальними звич-

---

²⁴⁹ Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – 174.

ками таких осіб. Адже, як правило, особи, які перебувають у стані сп'яніння, перебільшують значення конфліктної ситуації, сприймають незначні образи як тяжкі тощо. На його думку, коли афект у особи, яка перебувала в стані сп'яніння, був обумовлений незначною, хоч і протиправною чи аморальною, поведінкою потерпілого, він не може бути підставою ні для пом'якшення відповідальності, ні тим паче підставою її виключення²⁵⁰.

У тих випадках, коли стан сильного душевного хвилювання виник на ґрунті ускладненого (атипового) сп'яніння, Г. В. Назаренко вважає, що він повинен мати іншу кримінально-правову оцінку, оскільки в такому випадку алкогольне сп'яніння супроводжується хворобливими аномаліями психіки. В таких випадках стан сильного душевного хвилювання повинен визнаватися обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність і в межах її диференціації, і межах індивідуалізації. Лише афект, який виник на ґрунті наркотичного сп'яніння, навіть яке має неспсихотичну форму, він беззастережно розглядає як обставину, що пом'якшує кримінальну відповідальність і в межах її диференціації, й індивідуалізації. При цьому він вказує, що в тих випадках, коли афект виник на ґрунті наркотичного сп'яніння тяжкого ступеня, особа може бути визнана обмежено осудною²⁵¹.

Незрозумілим, на наш погляд, є те, що більшість названих науковців, вирішуючи питання про можливість виникнення у особи, яка перебуває в стані сп'яніння, стану сильного душевного хвилювання та кримінально-правового значення цього стану, беруть до уваги лише один вид сп'яніння – алкогольне. Можливо, це пов'язане з тим, що це найпоширеніший вид

---

²⁵⁰ Бейсенов Б. С. Алкоголизм: уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 102-104.

²⁵¹ Назаренко Г. В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – С. 174-175.

сп'яніння. Проте це не може бути підставою для ігнорування при вирішенні цього питання і інших видів сп'яніння – наркотичного, токсичного, які з більшою силою впливають на психічну діяльність людини, ніж алкоголь. Серед згаданих вище науковців лише Г. В. Назеренко окремо звертає увагу при вирішенні цього питання на наркотичне сп'яніння. Проте запропонований ним підхід не може бути визнаний правильним з урахуванням того, що в ст. 21 КК України законодавець не робить, як, до речі, ніколи й не робив, жодних винятків для наркотичного чи іншого виду сп'яніння. Коли в ст. 21 КК України вказано, що особа, яка вчинила злочин в стані сп'яніння, підлягає кримінальній відповідальності, то під станом сп'яніння розуміється родове поняття, яке охоплює всі види сп'яніння – алкогольне, наркотичне, токсичне. Тому якщо вже і посилатися як на один із аргументів, чому не враховувати стан сильного душевного хвилювання, який виник на ґрунті алкогольного сп'яніння, як обставину, що пом'якшує кримінальну відповідальність, на законодавче положення про те, що особа, яка вчинила злочин в стані сп'яніння, підлягає кримінальній відповідальності, необхідно пам'ятати, що це положення не містить винятків для жодного виду сп'яніння. До того такий висновок є принаймні нелогічним саме для наркотичного сп'яніння. Чому особи, що вживають наркотичні засоби, які, на відміну від алкоголю, взагалі заборонені для вживання, повинні опинятися в кращому становищі, ніж ті, хто вживає, наприклад алкогольні напої, які не є заборонені?

Проаналізовані нами матеріали кримінальних справ, а також опублікована судова практика свідчать про те, що факт перебування особою в стані сп'яніння на момент вчинення злочину не є перешкодою для висновку експертів про наявність на момент вчинення злочину різних емоційних станів, які позбавляють особу повною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Суд, оцінюючи такі висновки, також не заперечував того, щоб розглядати вказані емоційні стани в

межах кримінально-правового поняття “стан сильного душевного хвилювання”²⁵².

На наш погляд, позиція тих науковців, які вважають, що стан сильного душевного хвилювання, який виник на ґрунті сп’яніння, не може бути віднесений до обставин, що пом’якшують кримінальну відповідальність особи і на рівні її диференціації, і на рівні її індивідуалізації, не може бути визнана слухною з таких міркувань:

- по-перше, з погляду психології, для вирішення питання про те, чи мало місце сильне душевне хвилювання, немає жодного значення, чи перебувала особа в стані сп’яніння, чи – ні. Факт сп’яніння жодним чином не може вплинути на рішення експерта, який буде досліджувати це питання. Навпаки, як свідчать психологічні дослідження, стан сп’яніння, зокрема алкогольного сп’яніння, може суттєво полегшити виникнення стану, коли особа втратить можливість у повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними;

- по-друге, стан сп’яніння не завжди оцінюється як обставина, що повинна обтяжувати відповідальність особи. Наприклад, особа може опинитися в стані сп’яніння і несвідомо. Крім того, із законодавства не випливає, що стан сп’яніння виключає можливість застосування до особи норм, які б пом’якшували її кримінальну відповідальність;

- по-третє, розглянута позиція науковців підводить до думки про те, що стан сп’яніння має визначальне негативне (обтяжливе) значення не тільки при вирішенні питання про кримінальну відповідальність особи, але й при вирішенні питання про її кримінально-правову охорону. Послідовно розвиваючи

---

²⁵² Архів місцевого суду Галицького району м. Львова. – Справа № 1-421 / 2003 р., справа № 1-323 / 2004 р.; Архів місцевого суду Личаківського району м. Львова. – Справа № 1-9 / 2004 р.; Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. Сборник судебных решений по уголовным делам. – К.: Товариство “Знання” України, 1993. – С. 126-128, 129-131.

цю позицію, довелося б заперечувати факт зґвалтування в тих випадках, коли потерпіла особа опинилася в безпорадному стані внаслідок добровільного вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів чи інших одурманюючих речовин. Проте судова практика в таких випадках цілком правильно йде іншим шляхом.

Отже, стан сп'яніння не може бути перешкодою для постановки питання та відповідного експертного висновку про те, чи перебувала особа на час вчинення суспільно небезпечного діяння в стані сильного душевного хвилювання, коли не мала можливості в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз розвитку законодавчих положень про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, дозволяє стверджувати, що законодавець давно зауважив вплив різних емоційних станів на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Саме тому в різні часи законодавець намагався врахувати ці емоційні стани, надавати їм кримінально-правового значення і при індивідуалізації, і при диференціації кримінальної відповідальності.

Для позначення таких емоційних станів у кримінальному законодавстві використовували різну термінологію. Спершу це були побутові терміни - "стан роздратування та запальності", згодом із розвитком психології в законодавстві почали використовувати спеціальну термінологію - "стан сильного душевного хвилювання". Проте в аспекті досліджуваної проблеми треба відзначити, що такий процес розвитку термінології, зупинився ще на початку ХХ сторіччя. На той час використання в *Уголовному уложенні 1903 р.* терміна "стан сильного душевного хвилювання" для позначення емоційних станів, що впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, відповідало тогочасним досягненням психології.

Проте на сьогодні психологічній науці цей термін невідомий, що обумовлює неоднозначні твердження про його кримінально-правову природу. Очевидно, що така ситуація не є нормальною. Законодавець не може використовувати для позначення певних емоційних станів у кримінальному законі терміни, яких не використовують у психологічній науці. Адже в тих випадках, коли постає питання про наявність чи відсутність пев-

ного емоційного стану, який позначається в законодавстві таким терміном, і виникне потреба застосування при цьому спеціальних знань, психологи не зможуть дати висновок із застосуванням законодавчого терміна. Очевидно, що надаючи певним емоційним станам кримінально-правового значення, законодавець повинен використовувати для позначення таких станів загальноприйняту в психологічній науці термінологію. Адже це натомість дасть можливість використовувати спеціальні знання для подання висновків про наявність чи відсутність певних емоційних станів.

У кримінальному законодавстві окремих держав поряд із терміном "стан сильного душевного хвилювання" почали використовувати більш сучасний, із психологічного погляду, термін - "афект". Проте треба зазначити, що поняття "стан сильного душевного хвилювання" та "афект" не рівнозначні за обсягом, хоч такий погляд і висловлюється в літературі. Перше поняття є ширше за обсягом і, як стверджують психологи, охоплює, крім фізіологічного афекту, й інші емоційні стани, які також зменшують можливість особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

Враховуючи те, що в психологічній літературі відсутнє поняття, яке б охоплювало всі емоційні стани, що впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, а поняття "стан сильного душевного хвилювання", яке вживається в кримінальному законодавстві, застаріле і його взагалі не використовують у літературі з психології, в роботі було запропоновано замінити його на інше - "стан, коли особа втрачає в повній мірі можливість усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними". Це поняття є не настільки смілим, проте воно чітко вказує, про які емоційні стани йдеться.

У ст.ст. 116, 123 КК України законодавець у казуальному порядку наводить перелік обставин, які, на його думку, можуть

обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання. Водночас розуміння змісту понять “протизаконне насильство”, “тяжка образа”, “систематичне знущання”, якими позначаються ці обставини, є неоднозначним у науковій літературі.

Наведений аналіз підходів щодо розуміння змісту поняття насильства, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, в складах злочинів, передбачених у ст. 116 та ст. 123 КК України, дозволив зробити такі висновки:

- по-перше, на сьогодні системний аналіз кримінально-правових норм не дає можливості знайти відповідь на питання про те, чи охоплюється поняттям насильства тільки протиправний фізичний чи також і протиправний психічний вплив на особу;

- по-друге, при вирішенні питання про зміст поняття “насильство”, яке вживається в ст. 116 та ст. 123 КК України, необхідно враховувати те, що терміном “насильство” законодавець, як правило, позначає таку ознаку об’єктивної сторони складу злочину як спосіб вчинення злочину, але в названих статтях це не ознака складу злочину. Цим терміном позначається поведінка потерпілого, що існує за межами складу злочину, а це означає, що і при тлумаченні змісту поняття, що ним позначається, повинні враховуватися інші фактори, а саме суб’єктивне сприйняття винною особою такої поведінки потерпілого, а також здатність такої поведінки обумовлювати виникнення стану сильного душевного хвилювання у винного. Правильною в цьому аспекті треба визнати позицію тих науковців, які вказують на те, що основною вимогою, яка пред’являється до насильства у складах злочинів, передбачених у ст. 116 та ст. 123 КК України, є спроможність такого насильства викликати стан сильного душевного хвилювання;

- по-третє, треба визнати, що законодавець, перераховуючи в ст. 116 та ст. 123 КК України в казуальному порядку

обставини, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, вказуючи, зокрема на насильство, суттєво і, наш погляд, безпідставно обмежує коло обставин, які можуть обумовити виникнення такого стану. Адже під насильством у літературі пропонують розуміти заподіяння фізичної шкоди, а також погрозу заподіяти фізичну, майнову або моральну шкоду, але чомусь саме заподіяння майнової чи моральної шкоди поняттям насильства не охоплюється. Така позиція виглядає нелогічною, у всякому разі, щодо розуміння цього поняття в ст.ст. 116, 123 КК України. Справді, якщо лише сам факт погрози заподіяти майнову чи моральну шкоду може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, то очевидно, що і безпосередня реалізація таких погроз може обумовити виникнення такого стану.

Тривалий час дискусійним є питання і про критерії віднесення образи до тяжкої. В літературі з цього приводу висловлюються протилежні думки. Одні вчені пропонують при вирішенні цього питання до уваги брати лише загальноприйняті в суспільстві норми спілкування. Інші вважають, що для цього необхідно брати до уваги лише суб'єктивне сприйняття образи. Трапляються і змішані підходи. В результаті аналізу різних поглядів ми прийшли до висновку, що більш правильно вирішують цю проблему ті науковці, які вважають, що, з психологічного погляду, відсутня пряма залежність між об'єктивною тяжкістю образи та суб'єктивним її сприйняттям, розмірами зворотної реакції людини. Приводом для емоційної розрядки може бути навіть найнезначніший привід - усе залежить від суб'єктивного сприйняття особою ситуації.

Доповнення переліку обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, в ст. 116 КК України вказівкою на "систематичне знуцання" породило

виникнення деяких додаткових запитань і щодо розуміння змісту цього поняття, і щодо його співвідношення з іншими - "протизаконним насильством" та "тяжкою образою". Дослідження цих проблем дозволило прийти до таких висновків:

- по-перше, важко погодитися з тими науковцями, які вважають, що під "знуцанням" можна розуміти і тривале, і одноактне принизливе ставлення до особи. Річ у тому, що поняття "знуцання" вже саме собою передбачає деяку тривалість діянь у часі. Тому навряд чи можна назвати знущанням одноразовий наклеп, образу, удар. За такого розуміння поняття "знуцання", зайвою видається вказівка законодавця на "систематичність". Адже ознака систематичності характеризує кількісний момент якоїсь одноактної поведінки;

- по-друге, вказівка на систематичність знущання є зайвою і з огляду на те, що показує певну непослідовність законодавця. Адже нелогічними виглядають положення, коли, з одного боку, визнається, що одноразова погроза або одноразове нанесення удару, як різновид протизаконного насильства, можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, а з іншого боку - знущання повинно бути систематичним;

- по-третє, введення такої обставини є позитивною тенденцією з огляду на те, що законодавець розширює коло обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, а це свідчить про те, що більше уваги почали приділяти суб'єктивним чинникам виникнення такого стану;

- по-четверте, навряд чи можна погодитися з тими вченими, які вважають, що під систематичним знущанням треба розуміти заподіяння насильства. Звичайно, фактично знущання може проявитися і у фізичному, і в психічно-

му насильстві, проте протизаконне насильство виокремлене як обставина, що може обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, і, що більше, для цього не вимагається, щоб таке насильство було систематичним. Очевидно, що в контексті ст. 116 *КК України* під знущанням не можна розуміти спричинення насильства або нанесення тяжкої образи;

- по-п'яте, як ми вже зазначали, позитивною треба визнати тенденцію законодавця, коли звертають увагу на все ширше коло обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, проте треба відзначити і те, що в такому випадку роблять це вкрай невдало. Річ у тому, що законодавець вводить поняття, яке є оцінювальним за своїм змістом, і при цьому межі його навряд чи можуть бути хоч приблизно визначені якимись критеріями, про що свідчать розпливчасті визначення цього поняття в юридичній літературі.

А загалом ж проведений аналіз поглядів щодо розуміння обставин, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання як ознаки суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених у ст. 116 та ст. 123 *КК України*, дає можливість запропонувати такі висновки:

- по-перше, збільшення кількості обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання як однієї із ознак суб'єктивної сторони складу злочину, свідчить про те, що законодавець визнає, що виникнення такого стану залежить здебільшого не стільки від об'єктивних, скільки від суб'єктивних факторів. З урахуванням цього треба визнати позитивною тенденцію окремих зарубіжних законодавців, які розширюють перелік обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання як ознаки

суб'єктивної сторони окремих складів злочинів, шляхом введення в кримінальне законодавство таких термінів як "протиправні чи аморальні діяння потерпілого", що позначають родові поняття, які охоплюють будь-які прояви навіть одноактної протиправної чи аморальної поведінки потерпілого;

▪ по-друге, навряд чи доцільним є пошук законодавцем нових обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, та введення в кримінальне законодавство нових термінів для їх позначення, як це роблять у чинному *КК України*. Адже неможливо пояснити, чому законодавець визнає, що в окремих випадках стан сильного душевного хвилювання може обумовити і одноактна протиправна чи аморальна поведінка потерпілого, а в інших випадках для цього потрібно систематичне вчинення протиправних чи аморальних діянь. Казуальний перелік цих обставин цілком може бути замінений термінами - "протиправна чи аморальна поведінка потерпілого". Ці терміни позначають родові поняття, що охоплюють різні прояви поведінки потерпілого, які можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, і охоплюють поняття "протизаконне насильство", "тяжка образа", "систематичне знущання", "тривала психотравмуюча ситуація, яка виникла у зв'язку із систематичною протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого". Адже очевидним є те, що виникнення стану сильного душевного хвилювання може бути обумовлене будь-якими протиправними чи аморальними діяннями потерпілого, і навряд чи законодавцю вдасться навести їх вичерпний перелік та обґрунтувати, що тільки вони можуть обумовити виникнення такого стану;

▪ по-третє, заміна казуального переліку обставин, передбачених у ст. 116 та ст. 123 *КК України*, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання, родовими поняттями “протиправна чи аморальна поведінка потерпілого” обумовлюється також необхідністю узгодження позиції законодавця в самому кримінальному кодексі щодо обставин, які можуть обумовити виникнення такого стану. Зокрема, у ст. 116 та ст. 123 *КК України* подано казуальний перелік таких обставин. Проте в п. 7 ст. 66 *КК України* йдеться про вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого. На сьогодні не можна пояснити, чому законодавець вважає, що стан сильного душевного хвилювання як ознака суб’єктивної сторони складу злочину, передбаченого в ст. 116 *КК України*, може бути обумовлений систематичним знущанням і чому відсутня вказівка на систематичне знущання в ст. 123 *КК України*, що передбачає кримінальну відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження. Знову ж таки, чому стан сильного душевного хвилювання як обставина, що пом’якшує покарання і передбачена в п. 7 ст. 66 *КК України*, може бути обумовлений будь-якими неправомірними чи аморальними діями потерпілого, і чому вказівка на будь-які інші неправомірні чи аморальні дії потерпілого відсутня в ст. 116 та ст. 123 *КК України*?

Враховуючи те, що однією із психологічних характеристик стану сильного душевного хвилювання є його негайна розрядка в діях, в такому стані можуть бути вчинені і інші діяння руйнівного характеру, крім тих, про які вказує законодавець у ст.ст. 116, 123 *КК України*. Вважаємо, що у випадку вчинення в такому стані, який спровокований протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, інших діянь, які формально міс-

тять ознаки складів злочинів, передбачених у *КК України*, крім тих, про які вказується в ст.ст. 116, 123 *КК України*, кримінальна відповідальність повинна виключатися з урахуванням положень про малозначність діяння. Крім того, вважаємо, що з урахуванням психологічних характеристик такого стану, встановлення необережних видів вини щодо діянь та їх наслідків, вчинених у такому стані, виключається.

На сьогодні окремі вчені слушно зауважують, що законодавець при диференціації кримінальної відповідальності повинен враховувати стан сильного душевного хвилювання незалежно від причин його виникнення. Пояснюється це тим, що, з психологічного погляду, такий стан, незалежно від обставин, що обумовили його виникнення, суттєво знижує здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними і тим самим знижує і суспільну небезпеку вчиненого у такому стані діяння. Звичайно, що при цьому необхідно мати на увазі, що заподіяння потерпілому шкоди в стані сильного душевного хвилювання, який був обумовлений протиправною чи аморальною поведінкою самого потерпілого, є менш суспільно небезпечним діянням, аніж заподіяння шкоди в такому ж стані, коли він виник як реакція на нейтральну, з погляду закону, поведінку потерпілого чи на обставини, які не залежать від волі людини.

З урахуванням викладеного, пропонуємо внести такі зміни до *КК України*:

1. Доповнити ч. 2 ст. 20 *КК України* новим положенням:

Примусові заходи медичного характеру до особи, яка визнана обмежено осудною, застосовуються разом із заходами кримінальної відповідальності.

2. Доповнити *Загальну частину КК України* новою статтею такого змісту:

Стаття № ...

Кримінальна відповідальність за діяння, вчинені в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан був обумовлений протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, настає лише у випадках, передбачених у ст. 116 та ст. 123 КК України.

3. Викласти ст. 116 та ст. 123 КК України у новій редакції:

Стаття 116. Вбивство, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними

ч. 1 Вбивство, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілої особи,

- карається...

ч. 2 Вбивство двох чи більше осіб, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілих,

- карається...

Стаття 123. Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними

ч. 1 Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілої особи,

- карається...

ч. 2 Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень двом чи більше особам, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, якщо такий стан виник внаслідок протиправної чи аморальної поведінки потерпілих,

- карається...

4. Доповнити *Особливу частину КК України* новими статтями такого змісту:

Стаття №...

ч. 1 Вбивство, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними,

- карається...

ч. 2 Вбивство двох чи більше осіб, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними,

- карається...

Стаття №...

ч. 1 Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними,

- карається...

ч. 2 Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень двом чи більше особам, вчинене в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними,

- карається...

5. Виключити п. 7 ст. 66 *КК України*.

6. Доповнити ст. 66 *КК України* новим пунктом такого змісту:

п. №...

Вчинення злочину в стані, коли особа не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

7. Частину 4 ст. 36 *КК України*, а також ч. 3 ст. 39 *КК України* викласти у таких редакціях:

(ч. 4 ст. 36) Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту в зв'язку з тим, що

перебувала у стані, коли не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

(ч. 3 ст. 39) Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці в зв'язку з тим, що перебувала у стані, коли не могла в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

ПЕРЕЛІК

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Байлов А.* Посягательства на личность в состоянии аффекта по УК РФ и УК Украины // *Законность.* – 2002. – № 8. – С. 40-41.
2. *Байлов А. В.* Питання кваліфікації посягань на життя та здоров'я особи, що вчинені в стані сильного душевного хвилювання // *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітн. 2004 р. / Редкол.: Сташис В. В. (гол. ред.) та ін.* – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 78-81.
3. *Байлов А. В.* Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. – Автореф. дисерт... к. ю. н. – Х., 2004. – 20 с.
4. *Балабанова Л. М.* Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений). – Д.: Сталкер, 1998. – 432 с.
5. *Барышева В.* Уголовно-правовое значение “аномально-го аффекта” // *Законность.* – 2003. – № 12. – С. 35-36.
6. *Бахур В. Т.* Эмоции: плюсы и минусы. – М.: Знание, 1975. – 96 с.
7. *Бедь В. В.* Юридична психологія: Навч. посібник. – К.: Каравела; Львів: Новий світ-2000, Магнолія плюс, 2003. – 376 с.
8. *Бейсенов Б. С.* Алкоголизм: уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1981. – 200 с.
9. *Борисов В. И., Куц В. Н.* Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. – Харьков: НПКФ “Консум”, 1995. – 104 с.
10. *Бородин С.* Ответственность за убийство в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // *Социалистическая законность.* – 1960. – № 4. – С. 27-33.

11. *Бородин С. В.* Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. – М.: Юрист, 1994. – 216 с.
12. *Бородин С. В.* Преступления против жизни. – М.: Юрист, 1999. – 356 с.
13. Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917-1925 гг.: В 2 т. – Киев: РНО при МООП УССР, 1966. – Т. 1. – 832 с.
14. *Бурдін В. М.* Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання (за КК України) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 9. – С. 60-74.
15. *Бурдін В. М.* Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння: Монографія. – К.: Атіка, 2005. – 160 с.
16. Бюлетень Верховного Суда РСФСР. – 1968. – № 9.
17. Бюлетень Верховного Суда СССР. – 1989. – № 2. – С. 24-25.
18. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1.
19. *Вартамян Г. В., Петров Е. С.* Эмоции и поведение. – Л.: Наука, 1989. – 144 с.
20. *Васильев В. Л.* Юридическая психология. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 656 с.
21. *Ведяев Ф. П.* Емоційно-стресові стани. – К.: Здоров'я, 1979. – 56 с.
22. *Гасанов Х. А.* Паталогическое опьянение или алкогольное сумеречное состояние // Проблемы судебной психиатрии. Научные труды / Под ред. Г. В. Морозова. – М.: Медицина, 1967. – Вып. XVIII. – С. 10-24.
23. *Грищук В. К.* Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 року // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 405-417.
24. *Долиненко Л. А.* Смягчающие ответственность обстоятельства по действующему уголовному законодательству и в судебной практике. Учебное пособие. – Иркутск: Иркутский гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1980. – 81 с.

25. *Дубинина М. И.* Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии сильного душевного волнения. – Автореф. диссерт...к. ю. н. – М., 1971. – 16 с.
26. *Еникеев М. И.* Общая, социальная, юридическая психология. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ПРИОР, 2002. – 400 с.
27. *Загородников Н. И.* Преступления против жизни по советскому уголовному праву. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – 278 с.
28. *Загородников Н. И.* Преступления против здоровья. – М.: Госюриздат, 1969. – 287 с.
29. *Китаев-Смык Л. А.* Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 370 с.
30. *Ковалёв М. И.* Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – 208 с.
31. *Козаченко И., Курченко В.* Квалификация преступлений, совершаемых в состоянии сильного душевного волнения // Советская юстиция. – 1991. – № 11. – С. 19-21.
32. *Коновалова В. Е.* Правовая психология. – Харьков: Консум, 1997. – 160 с.
33. *Коржанський М. Й.* Проблеми кримінального права: Монографія. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2003. – 200 с.
34. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – 1196 с.
35. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – Х.: Одиссей, 2004. – 1152 с.
36. *Кругликов Л.* Совершение преступления под влиянием сильного душевного волнения // Советская юстиция. – 1983. – № 14. – С. 20-22
37. *Кругликов Л. Л., Васильевский А. В.* Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2002. – 300 с.
38. *Кудрявцев И. А.* Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М.: Юрид. лит., 1988. – 224 с.

39. *Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А.* Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 192 с.
40. *Лейкина Н. С.* Личность преступника и уголовная ответственность. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – 128 с.
41. *Лесниевски-Костарева Т. А.* Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: НОРМА, 1998. – 296 с.
42. *Лохвицкий А.* Курс русского уголовного права. – СПб., 1867. – 662 с.
43. *Мамайчук И. И.* Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – 255 с.
44. Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я 10-го перегляду. – К.: Ін-т здоров'я ім. Л. І. Медведя, 1996. – 160 с.
45. *Мурзинов А. Н.* Уголовно-правовое значение аффекта // Проблемы уголовно-правовой борьбы с преступностью. – М., 1989. – С. 37-49.
46. *Навроцький В. О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К.: Атіка, 2001. – 272 с.
47. *Навроцький В. О., Тростюк З. А.* Тлумачний словник (Особливої частини кримінального законодавства України). – Львів: Юрид. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 1997. – 127 с.
48. *Назаренко Г. В.* Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2002. – 207 с.
49. *Назаренко Г. В.* Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография. – М.: Ось-89, 2001. – 256 с.
50. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й.. – К.: Атіка, Академія, Ельга, 2001. – 656 с.

51. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн./ За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.
52. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред.. Потебенька М. О., Гончаренка В. Г. У 2-х ч. – К.: ФОРУМ, 2001.– Ч. 2. – 944 с.
53. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 2-ге вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – 968 с.
54. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України/За заг. ред. Гончаренка В. Г., Андрушка П. П. У 3-х кн. – К.: ФОРУМ, 2005. – Кн. 2. Особлива частина. – 674 с.
55. Носков Д. Понятие “аффект” в уголовном праве // Законность. – 2003. – № 6. – С. 38-41.
56. Основы уголовного законодательства Союза ССР и Союзных Республик. – М.: Госюриздат, 1960. – 27 с.
57. Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України). – Автореф. дисерт... к. ю. н. – К., 2003. – 18 с.
58. Пастушенко Л. А. Роль психогенных моментов в простом алкогольном опьянении // Проблемы судебной психиатрии. Научные труды / Под ред. Г. В. Морозова. – М.: Центр. НИИ судебной психиатрии им. проф. В. П. Сербского, 1962. – Вып. 12. – С. 46-59.
59. Перепелица А. И. Некоторые изменения в ответственности за посягательства на жизнь и здоровье личности по новому УК Украины // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. Конф. [Харків] 22-23 квітн. 2004 р. / Редкол.: Сташис В. В. (гол. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 9-14.
60. Петин И. А. Механизм преступного насилия. – СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2004. – 343 с.
61. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Кн. 1 “О преступлении”. – Х.: Харьков Юридический, 2001. – 289 с.

62. Подольный Н. А. Понятие "аффект" в уголовном праве // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 62-67.

63. Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. – 465 с.

64. Попов А. Н. Преступление, совершенное в состоянии аффекта (ст.ст. 107, 113 УК РФ). – СПб., 2001. – 132 с.

65. Приходько Т. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною // Право України. – 2001. – № 1. – С. 53-55.

66. Радчук В. М., Тельман А. Г. Психологія конфліктів: Навчально-методичний посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – 104 с.

67. Рогачевский Л. А. Особенности субъективной стороны преступлений, совершенных в состоянии аффекта // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 82-86.

68. Рогачевский Л. А. Эмоции и преступления. – Л.: Знание, 1984. – 32 с.

69. Рожнов В. Е. К вопросу о клинике паталогического опьянения // Проблемы судебной психиатрии. Научные труды / Под ред. Г. В. Морозова. – М.: Центр. НИИ судебной психиатрии им. проф. В.П. Сербского, 1962. – Вып. 12. – С. 8-24.

70. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1986. – Т. 4. – 511 с.

71. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1988. – Т. 6. – 431 с.

72. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. – М.: Юрид. л-ра, 1988. – Т. 8. – 564 с.

73. Сафуанов Ф. С. О проблеме аффективных состояний // Советская юстиция. – 1991. – № 21. – С. 4-5.

74. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – 300 с.

75. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1925 гг. / Под ред. И. Т. Голякова. – М.: Госюриздат, 1953. – 463 с.

76. *Седнев В. В.* До питання про співвідношення станів фізіологічного афекту й алкогольного сп'яніння // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 5. – С. 56-57.

77. *Сердюк Л. В.* Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование/Под ред. Заслуженного деятеля науки РФ, д.ю.н., проф. Щербы С. П. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 384 с.

78. *Сєдих К. В., Сєдих С. М., Гасій Ю. В.* Деякі питання застосування психологічної експертизи в судовій практиці // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 2. – С. 39-42.

79. *Сидоров Б. В.* Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – 159 с.

80. *Ситковская О. Д.* Аффект: криминально-психологическое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 240 с.

81. *Смирнов В. Г.* Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования). – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1965. – 188 с.

82. *Сташис В. В.* Ответственность за умышленное убийство, совершенное в состоянии сильного душевного волнения // Проблемы социалистической законности, Харьков, 1976. – Вып. I. – С. 89-96.

83. Судебная практика. Убийства, изнасилования и другие преступления против личности. Сборник судебных решений по уголовным делам. – К.: Товариство "Знання" України, 1993. – 240 с.

84. Судова практика в кримінальних справах // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 87-89.

85. Судова практика в кримінальних справах // Радянське право. – 1990. – № 11. – С. 84-87.

86. *Таганцев Н. С.* О преступлениях против жизни по русскому праву. – СПб., 1873. – Т. 1. – 543 с.

87. *Таганцев Н. С.* Лекции по русскому уголовному праву. Часть Особенная. – СПб., 1894.

88. *Ткаченко В. Н.* Преступления, совершенные в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения // Проблемы разработки нового советского уголовного законодательства. – М., 1990. – С. 116-124.

89. *Ткаченко Т.* Уголовно-правовое значение аффекта // Законность. – 1995. – № 10. – С. 18-21.

90. *Тигранян Р. А.* Стресс и его значение для организма / Отв. ред. и авт. предисл. О. Г. Газенко. – М.: Наука, 1988. – 176 с.

91. Уголовный кодекс советских республик. Текст и практический комментарий / Под ред. С. Канарского. Изд. 3-е. – Харьков: Государственное изд-во Украины, 1928. – 588 с.

92. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Под общ. ред. Председателя Верховного Суда Украинской ССР В. И. Зайчука. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1969. – 544 с.

93. Уголовный кодекс Украины. Комментарий/Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. Издание второе. – Х.: Одиссей, 2002. – 960 с.

94. Уголовное право России. Учебник для вузов. В 2-х томах / Под ред. д.ю.н., профессора А. Н. Игнатова и д.ю.н., профессора Ю. А. Красикова. – М.: НОРМА-ИНФРА. М., 1998. – Т. 2. Особенная часть. – 808 с.

95. Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1966. – 559 с.

96. Уголовное право. Часть особенная. – М.: Юрид. лит., 1968. – 577 с.

97. Уголовное уложение 1903 года // Приложение к Собр. Узак. и расп. Правительства за 1903 год. – № 38. – Отд. 1. – Ст. 416.

98. *Шавгулидзе Т. Г.* Аффект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – 216 с.

99. *Шаратов Р. Д.* Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр "Пресс", 2001. – 298 с.

100. *Шишков С.* Установление “внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)” // Законность. - 2002. - № 11. - С. 24-29.

101. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. - К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 1999. - 352 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ	5
1.1. Вирішення питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, в історії вітчизняного кримінального законодавства.....	6
1.2. Іноземний досвід розв'язання питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання.....	17
1.3. Стан дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, в науковій літературі	28
РОЗДІЛ II. ПОНЯТТЯ ТА ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ СТАНУ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ.....	37
2.1. Поняття стану сильного душевного хвилювання.....	38
2.2. Психологічна характеристика емоційних станів, які впливають на здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.....	56
2.3. Співвідношення понять “стан сильного душевного хвилювання” та “обмежена осудність”	73
2.4. Кримінально-правова характеристика обставин, що можуть обумовити виникнення стану сильного душевного хвилювання.....	83
РОЗДІЛ III. ВПЛИВ СТАНУ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ НА КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	123
3.1. Кваліфікація суспільно небезпечних діянь, вчинених в стані сильного душевного хвилювання.....	124

3.2. Помилка в особі потерпілого та її кримінально-правове значення	147
3.3. Вплив стану сп'яніння на кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання	166
ВИСНОВКИ	175
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187

ПРОПОНУЄМО ВИДАННЯ

Журналістика

Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості (видання 2-ге, перероблене і доповнене).

Пропонована книга – перший у пострадянських країнах підручник, присвячений найважливішій частині теорії та практики журналізму: аналізу природи літературної праці у засобах масової інформації. Значну увагу приділено сутності журналістської майстерності, головним етапам роботи над твором і написанню тексту. Папір офсетний, друк офсетний, папітурка тверда, ламінована. Обсяг – 268 с.

Потятиник Б. В. Медіа: Ключі до розуміння.

Ключову роль у цій книзі відведено медіакритиці – одному з найважливіших інструментів саморегуляції масової комунікації. У деяких розділах автор пропонує настільки відмінні погляди на масову комунікацію, що це може спонукати читача до переоцінки його стосунків з медіасвітом.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 312 с.

Капелюшний А. О. Редагування в засобах масової інформації.

У посібнику викладено основні теоретичні положення курсу “Редагування в ЗМІ”. До кожної теми також подано “Питання для самоперевірки”, “Практичні завдання”, “Літературу”. Автор наголошує на творчий характер редагування, на те, що редагування – це вид творчості, а процес редагування – це співтворчість з автором.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка тверда, ламінована, шитво нитками. Обсяг – 304 с.

Лубкович І. М. Соціологія і журналістика.

У книзі з'ясовано вплив соціології на суспільну, передусім журналістську діяльність, використання соціологічних методів у журналістській практиці. Підручник дає загальне уявлення про соціологію як науку, соціологічні методи збору інформації, методику проведення конкретного соціологічного дослідження.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 176 с.

Шаповал Ю. Г. І в Україні святилось те слово...

У книзі на системному фактичному матеріалі вперше досліджуються вершинні видання: перша українська щоденна газета “Діло” (1880-1939) й журнал “Літературно-науковий вісник” (1898-1932).

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка тверда, ламінована, шитво нитками. Обсяг – 680 с.

Кузнецова О. Д. Засоби масової комунікації.

У посібнику викладено основи природних, технічних систем засобів масової комунікації, їх класифікація, методи, форми впливу на аудиторію і сучасний стан розвитку.

Папір офсетний, друк на різнографі, папітурка тверда, ламінована. Обсяг – 200 с.

Література іноземними мовами

Яхонтова Т. В. English Academic Writing for Students and Researcher

Ця книга є першим в Україні навчальним посібником з англійського наукового письма. Його мета – ознайомлення з основними особливостями риторики, стилістики та жанрової організації сучасного англійського наукового дискурсу (стилю), розвиток базових навичок побудови і написання англійською мовою наукових текстів різних жанрів.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка тверда, ламінована. Обсяг – 220 с.

Ісаєва Г., Комар Р., Веселівська С., Сологуб Л., Шумська О. Basic English (видання 2-ге, перероблене і доповнене).

Підручник Basic English складається із вступного та дев'яти основних уроків-блоків (Units), а також додаткової частини, яка охоплює короткий фонетичний та

граматичний довідники, списки найуживаніших фразових дієслів та фразеологічних виразів, додаткового читання, список основних комунікативних фраз, англо-український словник.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 350 с.

Фіськова С. Історія німецької літератури. Періоди, напрями розвитку, ідеї, постаті.

У посібнику подано стислий курс німецької літератури від її початків до сучасності, систематизовано літературний процес. Посібник складається з п'яти розділів, які представляють найважливіші періоди становлення та розвитку німецької літератури, жанрову різноманітність, особливості творчості окремих її представників. **Мова видання – німецька.**

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 340 с.

Лінгвістика та українська філологія

Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. У монографії поставлені проблеми генології – дослідження літературних родів і жанрів у їх взаємодії. Праця має теоретичне, методологічне і методичне, історико-літературне спрямування.

Папір офсетний, папітурка двокольорова, ламінована, шитво нитками. Обсяг – 368 с.

Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи.

Це перша в українському мовознавстві праця, присвячена проблемам мовленнєвих жанрів. У ній розглянуто найважливіші концепції лінгвістичної генології, започатковані дослідженнями видатного філолога ХХ ст. М. М. Бахтіна, визначено коло теоретичних проблем, які стосуються мовленнєвих жанрів.

Папір офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 264 с.

Юридична література

Токарська А. С. Довідник з фахового мовлення для працівників правоохоронних органів.

У довіднику зібрано типові порушення норм літературної мови, що трапляються у діловій правничій документації та в усному мовленні, а також подано нормативні відповідники до них.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка тверда, ламінована, шитво нитками. Обсяг – 140 с.

Питання кримінального права у рішеннях Конституційного Суду України (упоряд.: Брич Л., Ясеницький В.).

У книзі наведено витяги з рішень Конституційного Суду України, в яких вирішуються питання, що виникають в ході правозастосовної діяльності в галузі протидії злочинності, зокрема ті, де роз'яснюються терміни, вжиті у КК України.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 92 с.

Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (упоряд.: Кириць Б. О.).

У навчальному посібнику зібрано та систематизовано усі чинні станом на 1 вересня 2005 р. постанови Пленуму Верховного Суду України, що містять роз'яснення з питань застосування кримінального і кримінально-процесуального права.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 364 с.

Історія світової літератури

Рубанова Г. Л. Історія світової літератури. Західноєвропейське середньовіччя (III – XIV ст.).

Посібник містить короткий виклад історії світової літератури періоду середніх віків. У ньому широко використано та узагальнено найновіші дослідження з питань історії світової літератури відповідного періоду.

Папір офсетний, друк офсетний, папітурка м'яка, ламінована. Обсяг – 144 с.

Бурдін Володимир Миколайович

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ
В СТАНІ СИЛЬНОГО
ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ**

Монографія

Серія "Навчальні та наукові видання
професорсько-викладацького складу
Львівського національного університету
імені Івана Франка"

Коректори – *Анна Думич, Мар'ян Бохінський*
Комп'ютерна верстка – *Світлана Костенко*

Підписано до друку 26.12.2005.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 12,5.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Зам. № 15.

Видавництво "ПАІС"

Реєстраційне свідоцтво ЛВ №97 від 11 грудня 2000 року
вул. Гребінки, 5, оф. 1, м. Львів, 79007
Тел.: (032) 296-60-14, (0322) 72-83-98
e-mail: pais@mail.lviv.ua; <http://www.pais.com.ua>

БУРДІН
Володимир
Миколайович

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
права та кримінології юридич-
ного факультету Львівського
національного університету
імені Івана Франка.

Автор монографій:
Особливості кримінальної від-
повідальності неповнолітніх в
Україні. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.
Кримінальна відповідальність за
злочини, вчинені в стані сп'янін-
ня. – К.: Атіка, 2005. – 160 с.

ПАІС
Видавництво Львів

СЕРІЯ Навчальні та наукові видання професорсько-викладацького складу
Львівського національного університету імені Івана Франка